

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos.
Főmunkatárs: Lengyel László. Olvasószerkesztő: Kálmán C. György.

»A magyarok többen voltak, meg erősebbek is«

PETR PITHART

»Virág teste nem árulhatta el származását«

SAJÓ ANDRÁS

»ezer lélekkel szeretjük a testet«

MARINA CVETAJEVA

Mcmxcvi Június

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA KILENCVENKILENC FORINT

MCMXCVI JÚNIUS

NYOLCADIK ÉVFOLYAM HATODIK SZÁM

Petr Pithart Tükör előtt, tükör mögött 2

Sz. Bíró Zoltán Szomorú stabilitás: Oroszország '96 elején 10

Joszf Brodzkij Karácsonyi románc 20

Jevgenyij Rejn Versek 22

Sajó András Egy fajnélküli emlékezései 24

Horkai Hörcher Ferenc Versek 32

G. István László Versek 34

Paszternak–Cvetajeva–Rilke Levelezés háromszögben 2. 36

Roszica Gencseva Egy per poétikája 47

Jyrki Halonen Levél a Lenin Múzeumból 56

Parti Nagy Lajos Biankó 62

E számunkat OLEXA JÓZSEF grafikáival illusztráltuk

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: MARGÓCSY ISTVÁN.

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS (1989-TŐL 1993-IG), TÖRÖK ANDRÁS (1989-TŐL 1994-IG).

SZERKESZTŐTÁRSUNK: BARABÁS ANDRÁS (1989-TŐL 1995-IG).

GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETI LUDMILLA.

MŰVÉSZETI SZERKESZTŐ: KOPPÁNY SIMON

LEVÉLCÍM: 1133 BUDAPEST, KÁRPÁT UTCA 17.

TELEFON ÉS FAX: 149-8542

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: 1037 BUDAPEST SZÉPVÖLGYI ÚT 35. TELEFON: 188-4326. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636. 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 1188 FT, FÉL ÉVRE 594 FT, NEGYED ÉVRE 297 FT.

KÉSZÜLT, GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: PENNA STÚDIÓ. SZEDTE: KOCSIS JÁNOS. NYOMTA A KÖZLÖNY- ÉS LAPKIADÓ KFT. LAJOSMIZSEI NYOMDÁJA. FELELŐS VEZETŐ: BURJÁN NORBERT.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KÖRLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP.

Tükör előtt, tükör mögött

PETR PITHART

Későn, de mégis?

Századunk szlovák politikusainak, szociológusainak, történészeinek, irodalmárainak első átfogó, kiegyensúlyozott politikai cikk- és tanulmánygyűjteménye végre napvilágot látott. Ez az első ilyen terjedelmű kötet nemcsak a cseh, de a szlovák olvasó számára is! Valóban hihetetlennek tűnik: eddig talán senki nem találta érdemesnek egy ilyen kötet kiadását? Senki. De válaszoljunk szép kerek mondatban, úgy, ahogyan arra az iskolában tanítottak bennünket: mind ez ideig senki sem találta fontosnak, hogy összeállítsa és kiadja a huszadik századi szlovák politikai gondolkodás reprezentatív válogatását.

Az olvasó felteheti a kérdést: ha mindaz, amit a kiadó itt hol egymás mellé, hol pedig egymással szembe állít, időben eljut politikai felelősségük tudatában lévő emberekhez, befolyásolta volna-e a közelmúlt cseh-szlovák történéseit? Valószínűleg nem – már hat évvel ezelőtt is késő volt. Ugyanakkor mindnyájunkat, akik ezen történések részesei voltunk, feltétlenül felruházott volna az önreflexió képességével.

Mert mindjárt az elején hangot adnék azon meggyőződésemmek, miszerint – a nyers erőn és a csábító ideológiai jelszavakon kívül – éppen az önreflexió, a társadalmi történések szereplőinek azon képessége és készsége, hogy bizonyos távolságtartással, a „másik” szemével nézzen, az a tényező, amely ha nem is a legnagyobb mértékben, de mindenképpen a legelőnyösebben befolyásolja a társadalmi konfliktusok lefolyását és kimenetelét. De nem így történt: akárcsak cseh és szlovák őseink, nemrégben mi, kortársak is, mintha bekötött szemmel, betömött füllel tárgyaltunk volna egymással. Persze annál magabiztosabban, annál szuverénebb módon.

Ezenkívül a legalább utólagos elégtétel érzését is megkérdőjelezi a könyv megjelenésének (későn, de mégis) körülményei: a kötetet egy szlovákiai magyar kiadónak, a Kalligramnak sikerült összeállítania. Nem cseheknek, nem szlovákoknak, hanem magyaroknak.

Inkább tehát csak semmi „mégis”. Inkább csak „későn”, és pont. Ha nem felkiáltójel.

Úgy is olvasom tehát ezt a könyvet, mint egy, a maga módján arról a furcsa tényről szóló kommentárt, hogy mi

A cikk eredetileg a *Slovenská otáška v XX. storočí* (A szlovákkérdés a 20. században) című könyv cseh változatának utószavaként jelent meg. A magyar változat (egy más utószóval) a könyvhétre jelenik meg, ugyancsak a Kalligram kiadásában.

itt, Csehországban minden bizonnyal nem éreztük szükségét annak, hogy tudjuk, voltaképpen miként is látnak bennünket ők, a szlovákok. Van például sejtelmünk arról, hogy szlovák szemmel nézve mi, csehek hajlamosak vagyunk a radikalizmusra? Ezt ugyanis csak konzervatív szemszögből lehet így látni, és hát a konzervativizmus természetesebb dolog Szlovákiában, mint Cseh- és Morvaországban, vagy Sziléziában... Érdekeltek minket valaha, miként látják a szlovákok a cseh-német viszonyt? Mit jelent az, hogy akkor jutunk hozzá a szlovák politikai gondolkodást jellemző lényegi és átfogó információkhoz, amikor már arra voltaképp nincs is szükségünk?

Ennek a könyvnek minden kétséget kizáróan megkésztet kiadása voltaképpen egyfajta önkéntelen érv is az állam nemrég történt szétesése mellett: a késői, ráadásul voltaképpen kívülről jött érdeklődés bizony nem a kölcsönöség mély motívumainak bizonyítéka. Legalábbis cseh részről. És csak azoknak a szkepszisét erősíti, akik mindig és kizárólag opportunistusokról beszéltek: annak idején egyszerűen megérte együtt lenni, később meg már a dolog nem volt ennyire előnyös, vagy pedig nem lehetett az előnyöket észrevenni. Így aztán elváltunk.

Ennek a válogatásnak az írásai természetesen a szlovákokra, az ő sorsukra, az ő természetükre, az ő álmaikra, de főleg tetteikre és tértelenségeikre összpontosítanak. De ez ugyanannyit tesz, mintha azt mondanánk, hogy ez egy szlovák szemszögből magyarokról és csehekről írt könyv. Természetesen eleinte inkább a magyarokról, később pedig inkább a csehekről. A szlovák-magyar és a szlovák-cseh kapcsolatokról. Szerfőlött közép-európai tehát ennek a könyvnek a témája.

Az önreflexióra való hajlandóságot és az önreflexió képességét nemcsak az egyén, a csoport, de a nemzet, az állam érettsége szinonimájának is tartom. Minden egyes „én”, minden egyes „mi” esetében, minden olyannal kapcsolatban, aminek van identitástudata, vagy legalább törekszik arra, hogy legyen neki ilyen. Mert hát az önreflexió, az önmagunkba tekintés folyamata leginkább a növekedés folyamatával azonos. Minden egyes „én”-nek, minden egyes „mi”-nek erős és reflexszerű hajlama van az öntúlbecsülésre, az öndicséretre, más szóval az illúziókra – önmagát és az őt körülvevő világot illetően. Esetleg a kisebbségi komplexusra, a szorongásra, a kishitűségre. Az elégtelen önreflexió azt eredményezi, hogy nem látjuk – alábecsüljük vagy túlértékeljük előnyeinket és hátrányainkat. Növekedés helyett így aztán kudarcok és vereségek

ban inkább kevesebb, mint több érdeklődést mutattak egymás iránt: esetleg az tévesztette meg őket, hogy gond nélkül megértették egymás szavait, mondatait. És mert csak keveset tudtak egymásról, nem tudták, hogy a lényegben nem értik a másikat, abban, hogy az miként értékeli a modernizálódó világot, a régi értékek széthullását. Valószínűleg az álmaik is egészen mások voltak. Együttélésük története voltaképp az össze nem találkozás története: a hasonló vagy azonos motívumokra, gondokra és reményekre a legjobb esetben is fáziseltolódással reagáltak. Gyakrabban azonban inkább ellentétekben – néha úgy tűnhet, mintha szándékosan alakították volna így, de nem ez volt a helyzet. Így aztán ma megint különváltan élnek.

A szlovák politikai gondolkodás eme könyvéről szólva mindenekelőtt annak a kísértésnek álljunk ellen, hogy a premier alkalmából valamiféle általánosító jellemzést biggyesszünk rá, hogy egészében értékeljük, hogy besoroljuk, összevessük mások gondolkozásával, vagy hogy leosztályozzuk. Kísértést jelenthet az „eredményből való jóslás”, a *vexatio ex eventu*, de ez egészen biztosan tévútra vezetne bennünket: ma már bizonyosan csak pont azt ismernénk fel, ami „logikusan” vezetett el a csehek és szlovákok válásához. De ha mégis, érdekesebb volna éppen ellenkezőleg azt megfigyelni, mi minden maradt meg kihasználatlan esélynek az együttélés szempontjából, nevezetesen az az erős szlovák gondolati irány, amely egy közös államon belül akart modus vivendit találni a csehekkel. Az ilyen nyomon követés során ugyanis láthatjuk, hogy mely kereszteszödések voltak azok, amelyeket észre sem vettünk és csak elmentünk mellettük, hogy mi mindent nem használtunk ki, hogy mit nem értettünk, mi volt az, amit alábecsültünk. A *vexatio ex eventu* éppen ellenkezőleg: a fatalizmusba vetett hitünket erősíti, arról biztosít bennünket, hogy amit tettünk, azt végül is meg kellett tennünk, egy szóval, hogy legalábbis mi nem vallottunk kudarcot. Ön-elégültségre és öngazolásra készít bennünket. De nem csak ez: nagy valószínűséggel sodor bennünket abba az irányba, hogy bizonyos eljövendő, ma még elkerülhető történéseket holnap mint fatális eseményeket éljünk meg.

Valóban fatális következménye ugyanis talán éppen annak volt, hogy az egyiket nem igazán érdekelte a másik. Nem csak a mára, meg a tegnapi gondolok, s nem csak arra, hogy a cseheket kevésbé érdekelték a szlovákok. Meg vagyok ugyanis győződve arról, hogy akkor szerencsés dolog egy könyvet olvasni, ha a történet vége nyitott, még akkor is, ha valójában előre tudjuk, mi lesz a befejezés.

A legcélravezetőbb az lesz, ha a kötet fölé hajolva azt a kérdést tesszük föl, hogy mi is látszik a szlovák tükörben innen, Nyugatról, Csehországtól nézve? Milyennek látszunk benne mi, csehek? És milyennek látszanak mögötte a szlovákok – tehát, hogy mi van a tükör előtt, és mi van mögötte. Hiszen még az a kép is általában fontos dolgokról árulkodik, amelyről tudjuk, hogy torzít, de azért távolról sem értéktelen: torzítása is valami létezőre mutat – persze csak akkor, ha képesek vagyunk azt kivonni a torzítatlan valóságból.

A tükör előtt és a tükör mögött világában, ahol is a tükör az a másféle emberi tapasztalat, a más nyelvi kód, a másféle érzékenység, valamint a más képzelőerő, egyszerűen minden érdekes – már annak, aki látni akar és csodál-

kozni is mer. De nem annak, akik csak azért néz a tükörbe, hogy azt lássa, amit amúgy is tud.

Az itt egybegyűjtött szövegek véleményem szerint minde- nek előtt arról tanúskodnak, hogy a csehszlovákizmus sajnos nem az a dicséretre méltó és igényes eszme volt, amelynek az lett volna a küldetése, hogy a csehekből és szlovákokból egy politikai nemzetet kovácsoljon össze, és létrehozza a polgári elven működő csehszlovák államot, ahogyan azt Prágában mindegyre állították. És ma megint csak ezt bizonygatják, attól a törekvéstől vezetve, hogy T. G. Masarykot tévedhetetlen félistenként mutassák be. Paradox módon ezt erősítik meg azoknak a szlovák szerzőknek a szövegei is, akik a csehszlovákizmus híveinek tartják magukat.

Mi is volt tehát a csehszlovákizmus? Javasolom, hogy tekintsünk el az idealista és a pragmatista szélső változatoktól: tekintsünk el tehát a még a közös állam megteremtése előtti időkből származó, cseh–szlovák egymásrautaltságtól, a két egyenlő fél közötti, eleinte valóban kölcsönös megértéstől, másrésztől pedig hagyjuk figyelmen kívül Masaryk ún. külföldi akciójának – ennek az isteni fortélynak – tisztán taktikai szempontjait, amelyek a proponált jövendő állam összetett nemzetiségi helyzetét elbágyasztalták, sőt eltitkolták azt az antant politikusok háború alatti győzködése során.

Végül az marad, hogy a csehszlovákizmus egy ugyan egészében érthető, ám kevésbé átgondolt és felületesen, hányaveti módon végrehajtott kísérlet volt, amelynek célja az volt, hogy az új állam keretein belül megnövelje a csehek németekkel szembeni arányát. Az összes európai állam közül Csehszlovákiában volt (Lengyelországgal együtt) a legmagasabb a nemzeti kisebbségek aránya – 33% körül.

Az marad, hogy ez a kivitelezés könnyelmű, pontosabban lényegét tekintve jóindulatú, ugyanakkor kevésbé reflektált és előrelátó (éppen hogy empátia nélküli) hozzáállás volt, amely arra számított, hogy az állítólag minden szempontból gyöngébb és elmaradottabb szlovák nemzet előbb-utóbb csak úgy, önként összeolvad a cseh nemzettel. A csehszlovák tehát egyenlő volt tehát a csehvel. Hozzá kell tennem, hogy a cseh sokszor meg a prágaiakal volt azonos.

A csehszlovákizmus két előfeltétellel lehetett volna a politikai nemzet kísérlete: egyrészt ha Csehszlovákiában csakis csehek meg szlovákok éltek volna, másrészt ha a szlovákokat meg lehetett volna nyerni ennek az eszmének. Csehszlovákiában azonban németek is éltek, ők pedig egy jó harmaddal többen voltak a szlovákoknál. Másoktól eltérően már az állam létrejöttekor világosan kinyilvánították, hogy nem akarnak Csehszlovákiában élni. És voltak itt még magyarok, meg más nemzetiségek is. Politikai nemzetről szóló elképzeléstől csakis akkor lehetett volna beszélni, ha „csehszlováknémet-magyarorszinlengyelzsídó” nemzetéről beszélünk – amennyiben persze ragaszkodunk ehhez a toldalékoló, voltaképpen németes nemzetállam-név képzési módhoz. Így hát célirányos, önvédelmi ügyről volt szó – hogy mi, csehek (csehszlovákok) többségben legyünk, elsősorban a németekkel szemben. És ha már itt voltak ezek a csehszlovákok,

az se volt rossz, hogy így valahogy a szlovákok is többen lettek – ők pedig a magyarokkal szemben. Mint már mondtam, mindenképpen érthető szándék volt ez, politikailag azonban tökéletesen improduktívnak bizonyult, mert következetlen maradt. És nagyon eredménytelen is: hiszen negatív következményei még évtizedek múltán, még Csehszlovákia végleges széthullásakor is jelentkeznek, akkor, amikor ez az állam elveszíti jelentős, közép-európai stabilizáló szerepét.

Potenciálisan még valóban Masaryk állt a legközelebb a politikai nemzetről szóló elképzelésekhez – származása, sorsa és beállítottsága miatt is ő volt az a cseh politikusok között, akiben relatíve a legtöbb ellenanyag halmozódott fel a nacionalizmussal szemben. Sajnos azonban sosem nyilatkozott meg ebben a kérdésben egyértelműen, s még kevésbé határozottan: antinacionalista megnyilvánulásai ugyan többségben vannak nacionalista megnyilatkozásaival szemben, de ez még nem elég egy politikai nemzet megteremtéséhez, a társadalom egy magasabb, polgári szintjének megépítéséhez oly módon, hogy eközben az alacsonyabban fekvő, nemzeti emeletet se omoljanak le, sőt inkább erősödjenek, ugyanakkor pedig „demilitarizálódjanak”. Így aztán hű segítője, tanítványa, majd pedig örökségének később az elnöki tisztség által felszentelt öre, Eduard Beneš volt az, aki nevetségés, de inkább tragikus, utolsó leheletéig kitartó makacssággal tagadhatta a szlovák nemzet pusztázását is – pont ő lett volna, aki ennyire eltér mestere tanításától?

Ráadásul, miként azt már jeleztük, a szlovákokat nem lehetett megnyerni a csehszlovákizmus gondolatának. Tehát ha még sikerülne is hitelt érdemlően bizonyítani, hogy a politikai nemzet, a polgárok nemzete, a polgári szemre épülő állam megteremtése volt a kísérlet tárgya, tehát csupa nemes cél, az se jelentene sokat, mivel a szlovákok többségükben elvetették a csehszlovákizmust. Leginkább azért, mert voltaképpen a cseh politikai, vagy akár kulturális elit sosem volt képes a szlovákokat egyenlő partnerekként kezelni, úgy, ahogyan azt ők újra meg újra kérték tőlünk. A cseh fél nem volt igazán türelmes, tapintatos, figyelmes – ugyanis őt magát nem túlságosan érdekelték a szlovákok. De nem azért, mert belőlünk mint nemzetből hiányoztak volna ezek a tulajdonságok, hanem inkább azért, mert a szlovákokkal szembeni előzékenységünk mégsem volt annyira önzetlen, mint ahogyan azt megpróbáltuk elhithetni magunkkal.

Érdektelenség cseh részről? Sokan elutasítják az efféle állítást és az ellenkezőjét fogják bizonygatni: de hiszen mi kedveljük a szlovákokat, szeretünk (szerettünk) a Tátrába járni, szeretjük a szlovák nótákat, a parenycát meg a brndzát, nekünk is vannak szlovák barátaink... Ezen a hétköznapi emocionális szinten ez biztos igaz is, ráadásul elfojtott romantikus énnünk (valami olyasmi, mint egy jobbik alteregó) gyakran tünetően vállalja föl a szlovákbarát érzelmeket, de mindez vajmi keveset árul el arról, miért is volt jó az nekünk, hogy a szlovákokat bevontuk a közös államba, és hogy aztán miért nem voltunk hajlandók magunktól bármit is adni nekik, ami legalább emlékeztetett volna az autonómiára. Pozitív, romantikus viszonyt ugyanis fenntarthatunk a határon túli, lausitzi szorbokkal is, de

a szlovákokra azért volt szükségünk, hogy egy állam építményének alapjaiba vonjuk be őket – ezt viszont sosem akartuk fennhangon kimondani.

Miféle közös politikai nemzet az, ahol a szlovákokkal nem is számoltunk, hanem csak egyszerűen magunkhoz adtuk őket? Először már a szlovák Štúr-féle 1844-es nyelvi különválás itteni felháborodott visszhangjaiban – már akkor áruháznak minősítettük ezt a lépést (amelynek mindenki másnál jobban éppen számunkra kellett volna a legértetlenebbnek, a legrokonszenvesebbnek lennie!) – tekintettel a németekkel való „érintkezéseinkre és tusakodásainkra”.

A csehszlovákizmus eszméjének és gyakorlatának sorsa fölötti töprengés szükségszerűen veti fel a kérdést, hogy mennyire határozta meg, illetve befolyásolta a cseh–szlovák kapcsolatokat a német–cseh viszony fejlődése. Ez a kötet, de a Csehszlovákia kettéválása óta eltelt néhány év is azt mutatja, hogy a cseh–német kapcsolatok hatása a szlovák–cseh kapcsolatok alakulására meghatározó. Lehet, hogy ezt a könyvet olvasva döbbenünk csak rá, hogy a szlovákok számára mindez nyilvánvalóbb volt, mint a cseheknek. Vagy még inkább, hogy a szlovákok erről a határról nyíltabban beszéltek, mint a csehek, tehát jobban tudatában is voltak annak, sőt bizonyos mértékig respektálták is azt. A cseheknek éppen ellenkezőleg, e tekintetben sokkal több gátlásuk volt. Amit azután a szlovákokkal szemben elsősorban türelmetlenséggel és a hálátlanság felmelegítésével nyilvánítottak ki. Minél kevésbé nyíltan vallottuk be a terjeszkedő nyugati szomszéd (és a hárommillió kisebbségi német, mint az irredenta lehetséges forrása) miatti aggályainkat, annál inkább fogtuk rövid pórázra a szlovákokat. Minden felelős politikus számára ugyanis nyilvánvaló kellett hogy legyen, hogy az egyébként valóban demokratikus hazai viszonyok közepette nem lehet megadni az egyiknek azt, amit a másiktól megtagadunk. Mert hisz' a politikai nemzet mindenkit magában foglal, mivel polgárokként egyesíti az embereket, nem mint nemzetek, nemzetiségek tagjait, vagy pedig nem foglal magában senkit. A számunkra kedves szlovákok tehát nem kaphatták meg azt, amit nem akartunk megadni az egyre kevésbé kedves, ugyanakkor egyre félelmetesebbnek tűnő németeknek – sem az autonómiát, végül pedig még a megyei közigazgatást sem. Mindez annál rosszabb volt, hogy nem beszéltek nyíltan róla.

Talán nem túl merész hipotézis, hogy a szlovákoknak általában kevesebb komplexusa volt és van a magyarokkal szemben, mint sok csehnek a németekkel kapcsolatban (hiszen ez utóbbiak úgy jöttek ide, mint a kereszténység terjesztői, majd mint kolonizátorok, városalapítók, különösen a bányavárosoké, prédikátorok, egyetemi oktatók, stb.). Ezzel persze nem azt akarom mondani, hogy sohasem tartottak tőlük. A magyarok többen voltak, meg erősebbek is, ezer éven át ők irányították az államot, felsőbb társadalmi csoportjaik viselkedésmintái is hatottak a szlovák felsőbb és középrétegekre, de egészében véve a szlovákoknak nem volt velük kapcsolatban kisebbségi érzésük: nem úgy tekintettek a magyarokra, mint akik kulturálisan felettük állnak, legalábbis nem oly módon és abban a mértékben, mint ahogyan a csehek érezték ezt a németekkel szemben. Szlovákiát az erős magyarosítási nyomás ellenére is csak kevésbé járta át a ma-

gyar nemzeti kulturális és civilizációs hatás, vagy ha mégis, akkor is csak a felszínen. Ráadásul a magyarok az első világháború előtti évtizedekben brutális asszimilációs nyomást fejtettek ki a szlovákokra, úgyhogy a kártyák ki voltak tértve, és nem is volt miről vitatkozni: nem versengésről volt szó, mint a vége felé a németek és a csehek között, hanem elnyomásról. Az első világháborút követően pedig teljesen ártalmatlanná tették a vesztes magyarokat – drasztikusan fosztva meg őket mind területük, mind lakosságuk jelentős részétől (ezt Németországról nem lehetett elmondani).

Számos jel utal arra, hogy ez a nem komplexusos (vagy pontosabban: kevésbé komplexusos) viszony a magyarokkal szemben nem egy gondolkodni képes szlovákok tett nyitottabbá a józanság és tárgyilagosság felé. Ezek a tulajdonságok nálunk, Cseh- és Morvaországban, Sziléziában ritkábbnak számítottak. Ugyanis a cseheknek a németekhez való viszonyában a német fizikai túlsúlyon kívül időnként (de nem mindig!) a kulturális, civilizációs túlsúlyról is szó volt. Nem is az erősebbtől, hanem általában a fejlettebbtől való szorongással nehezebb megbékélni, sőt nehéz ezt a szorongást egyáltalán bevallani – ma már, túl a német és a szovjet megszálláson, végiggondolhatjuk ezt. Az emberek hajlamosak efféle szorongásait letagadni, kiiktatni – vagy beszéd közben más témába menekülni előle.

Igy derül ki azután, hogy a szlovák politikai gondolkodóknak nagyobb merszük volt konkrét geopolitikai latolgatásokba bocsátkozni, mint a cseheknek – és ezekben az eszmefuttatásokban, egyáltalán nem meglepő módon, egy sor okot, érvet találni a csehek és szlovákok közös államban való együttélésére. Anton Štefánek egyenesen azt mondja, hogy Európa egy olyan államot hozott létre, amelyet a csehekkel közösen teljesen fel kell építenünk és meg kell védenünk a németekkel és a magyarokkal szemben. Ezenkívül hozzáteszi, hogy a csehszlovák kérdés most abban áll, miként bizonyítunk, hogyan teljesítjük az Európának tett ígéreteinket... Az egész világ úgy tekint ránk, hogy vajon képesek leszünk-e átvinni azt a közép-európai egyensúlyteremtő szerepet, amelyet évszázadokon át Bécs és a Habsburg dinasztia töltött be... Milan Hodža, aki sok cseh olvasó számára bizonyára kellemes meglepetés lesz, biztos abban, hogy állampolitikánk geopolitikai alapja a Duna, ez a szlovák hozomány a csehszlovák családi vagyonba, hogy a folyó nélkül elképzelhetetlen bármiféle külpolitika, hacsak nem akarunk a Szent Vencel-i hagyományhoz visszatérni, ehhez az ebben az összefüggésben nem éppen rokonszenves tradícióhoz: mi szeretjük a Szent Vencel-i hagyományt, mondja, de nem azt, amelyben a cseh politikának mint a német birodalom vazallusának kellett kiegyeznie a nyugati szomszédal...

A szlovák politikai gondolkodás e helyütt, a romantizmus szembeni, bevallott gyöngesége ellenére is láthatóan realistább, mint a kissé görcsösen emelkedett, moralizáló cseh gondolkodás. A fizikai erő, befolyás és a geopolitikai térben jelentkező anyagi érdek tényezői – legalábbis ebben a válogatásban – nem olyasvalamik a szlovákok számára, amit szégyenlősen kerülgetni, vagy tapintatosan körülírni, leginkább valamiféle, állítólag magasabb rendű eszmékké szublimálni kellene. Éppen ellenke-

zőleg, úgy tűnik, hogy a cseh oldalon inkább elterjedt és máig uralkodó maradt egyfajta sajátos álszentség – a geopolitika számunkra alacsonyrendű valami, amit nem lehet összevetni eszményi föllángolásainkkal, vagy netán azok fölé helyezni. Az adott térségben jelentkező gazdasági érdekeket még csak elismerjük, ám azoktól, amelyek már esetleges hatalmi befolyást, erőt, esetleges fenyegetést jelentenek, félünk, mint az ördögtől. De csak a szükségből csinálunk erényt – exponált földrajzi fekvésünk szükségéből, és abból, amit kicsiségünknek érzünk (bár inkább vagyunk közepes nagyságú állam, nemzet), úgy csinálunk erényt, hogy szorongásainkat félrevezető retorikával leplezzük. A geopolitika nálunk hagyományosan kultúrává szublimálódik. Nem arról van szó, hogy eszményeinket föl kellene adnunk, hanem arról, hogy a minket körülvevő világ józan befogadása mellett is megtartsuk azokat. Hogy is néz ki ez napjainkban? Csehszlovákia szétesése előtt és után, 1992 és 1993 fordulóján az ország nyugati felében messze a leggyakrabban emlegetett szempont a gazdasági volt – hogy mennyit nyerünk vagy veszítünk az állam kettéosztásán, hogy hány milliárd korona nem folyik át majd ezután a „pénzvezetéken” Szlovákiába stb. Hagytuk, hogy a gazdasági érdekek elfedjék az összes többi szempontot. Persze azon politikusok álszentebbjei, akik vagy csöndes hívei, vagy főszereplői voltak a válásnak, ezenfelül még arról is beszéltek, hogy a szlovák nemzetnek joga van az önrendelkezésre, sőt; „szent” joga van hozzá, hogy aztán rögtön nagyvonalúságunkról kezdjen szónokolni, amellyel – ugyan lelkünkben mély szomorúsággal – ráállunk, hogy szlovák testvéreink... Senki sem akart hallani geopolitikai szempontokról, sem arról, hogy az ország felosztásával azokat az eszméket is érvénytelenné nyilvánítjuk, amelyek az államot föntartották, vagyis azokat, amelyek alapján az létrejött (szabadon T. G. Masaryk nyomán).

Rögtön Csehszlovákia kettéválása után romlani kezdtek a cseh–német, valamint a szlovák–magyar kapcsolatok, és ez a baljós folyamat a mai napig tart. Távolról sem csak azért, mert a két új állam kisebb, mint amekkorák együtt voltunk, hanem azért is, mert nyugat–keleti „kapocs”-fekvésünk elvesztésével együtt megszűntünk a kívánt közép-európai stabilizáló tényező lenni. És nem utolsósorban azért is, mert ugyan közvetve és csak azok számára, akik meg is akarták hallani (de hát ezekkel mégiscsak számolni kell!), az állam kettészelével akaratlannal is az ellendrukkerek régi aggályait erősítettük meg. Ők azt állították: Európának ezen a részén a többnemzetiségű állam abszolút lehetetlenség. Ergo lehet, hogy az 1938-as München nem is volt akkora képtelenség, vagy annyira alaptalan, mint ahogyan ezt eddig állítottuk. Hogy miként függ össze ezzel a kitelepítés kérdése – a csehországi németek kiűzetése 1945 után és a mai cseh–német viszony zsákutcája, talán nem szorul magyarázatra. Egyszóval a geopolitika, amely lehet régi vagy új, de mindenképp aktuális és erőteljesen szót kért. Az a letagadott geopolitika, amellyel szemben nekünk, cseheknek több gátlásunk van, mint azon szlovákok többségének, akiket ebben a kötetben olvashatunk. Kár, hogy józan geopolitikai töprengéseikhez nem találtak Prágában figyelmes partnereket. (Egyébként tartok tőle, hogy előbb-utóbb, hasonló kontúrok között újra nyitottá válik a háború utáni csehszlovák–magyar kérdés ügye: a magyarok elűzését is megkezdték, és azok közül, akik visszatérhettek, soknak már nem volt hová. A csehszlovák állam

már nem létezik, a kérdés a szlovákokra marad. És itt is a vagyonról lesz szó...)

De vigyázat, a környező világ geopolitikai észlelésének képessége nem annyira szlovák előny, sokkal inkább cseh handicap, melynek eredeténél illúziókat, előítéleteket, szorongást, de rossz lelkiismeretet is találhatunk, egyszóval a németekhez, Németországhoz fűződő kapcsolatainkban tovább élő álszentséget.

És így rögtön ki is mondtuk, egy gyakorlati példán be is mutattuk, hogy mire jó nekünk egy ilyen – vagyis, hogy mire volt jó... – az egyik ilyen közép-európai tükör, amelyet ez esetben Szlovákia tart. Meggyőződésem, hogy a szlovák perspektíva nélkül a cseh–német viszony kevésbé lenne áttekinthető, érthető. Lenne? Lehet, hogy ismét értelmetlenebb lesz, és aztán sajnos könnyebb lesz majd mindenfélét bemeselnünk magunknak ezzel a viszonytalapcsolatban, vagy illúziókba beleszédülnünk. Nem tudom, de a biztonság kedvéért feltételeznem kell, hogy ez fordítva is igaz: a cseh perspektíva nélkül a szlovák–magyar kapcsolatok is kevésbé lennének érthetőek és áttekinthetőek.

Ami az állam adminisztratív területi felosztását illeti, annak területi-közigazgatási, vagy alkotmányos elrendezése, illetve azok a kategóriák, amelyekkel az egyes változatokat megjelöljük, messze nem olyan fontosak, mint ahogyan azt hittük, illetve ahogyan ezt a hitet megjártottuk. A regionális, tartományi elrendezés, az autonómia, vagy a föderáció, illetve konföderáció közötti átmenetek teljesen folyamatosak, és pont olyan szorosan tarthatta volna össze a cseheket meg a szlovákokat a konföderáció, mint ahogyan már az egyszerű autonómia, vagy akár az egységsítő állam is elválaszthatta volna őket. Ugyanis valami egészen máson állt vagy bukott a dolog, nevezetesen azon a közös politikai akaraton, hogy alkossunk-e vagy sem közös államot, illetve még előtte politikai nemzetet. Csehek, szlovákok kölcsönösen egymás szavaiba akaszzkodunk, hogy ne kelljen ebbe az akaratba beleakaszkodnunk, amely akarat végül is nem bizonyult elégségesnek. Ebből az akaratból gyakorta volt kevés, de nem akardzott ezt kimondani, mert szükségesnek látszott legalább kifelé, a külpolitikai viszonyokra való tekintettel fenntartani az államot. A bársonyos forradalom után sokan fellélegeztek, s kezdtek úgy érezni, hogy külső szempontokra immár nincs szükség.

Ennek, a közös államra irányuló akaratnak elsősorban a felelős politikusokban kell meglennie – voltaképpen az összes drámai fordulat, a szlovák autonómia kikiáltása, az önálló szlovák állam létrehozása, Csehszlovákia feltámasztása, a szövetségi állam kikiáltása, Csehszlovákia szétválása... 1918. óta, beleértve a kezdő év eseményeit is, anélkül ment végbe, hogy bárki is megkérdezte volna az embereket, a polgárokat. Két és fél millió, népszavazást követelő aláírás sem rendítette meg 1991 végén a szövetségi állam parlamentjét: a politikusok a választásokra gondoltak és arra, hogy a szlovák–cseh kapcsolatok körüli feszültségeket miként lehet a lehető legtöbb szavazat megszerzésére felhasználni. A tudatlan arroganciával vegyülő cseh és szlovák provincializmus uralta el a politika színpadát: ha összevetjük számos akkori politikus érvelésének színvonalát a kötetben található eszmefuttatások színvonalával, erősen kételkedni kezdünk abban, hogy létezik-e egyáltalán valamiféle haladás. Az akkori politikusok viszont nem

ismerték ezeket az elmékedéseket, és ezért is lehettek oly magabiztosak.

Amikor 1991 tavaszán előálltam azzal a közönséges szóval, hogy „ikerház”, akkor némileg el szerettem volna terelni a figyelmet azokról a fogalmakról – amelyek a helyzet kulcsának tündek (bár tudott dolog volt, hogy az olyan kategóriák értelmezésében, mint föderáció, konföderáció, államszerződés stb., még az alkotmányjogász szakemberek sem tudnak dűlőre jutni). Az „ikerház” ebből a szempontból biztosan az együttélés valamilyen módja, de konkrét formája egyelőre nyitott marad, s anélkül lehet tárgyalni róla, hogy előre definiálnánk – természetesen ha van elegendő akarat ahhoz a bizonyos együttéléshez. Az „ikerházat” a politikusok többsége a cseh oldalon elvetette, mert nem akarta, hogy kitűnjön, nem hatáskörökről, államszerződésről folyik a vita, hanem arról van szó, hogy mindkét állam képviselőiben egyre csökken az akarat a közös állam fenntartására. Meg voltak győződve arról, hogy előnyös számukra, az állam nyugati felén gazdaságilag, keleti felén politikailag – hogy a maguk módján rendezkedjenek be, és főleg, hogy a választók ezt hamarosan honorálni fogják...

A szlovák kérdést taglaló szövegekből készült válogatás jól mutatja, hogy sohasem az alkotmányos megoldások mikéntjéről volt elsősorban szó. A közös állami létre irányuló akarat, illetve annak hiánya volt a lényeg. Néha egyenesen ellenérzésről lehet beszélni.

Egy nemzeti közösség önreflexiójának és önkritikusságának mértéke mindig relatív: nem könnyű azt mondani, hogy az angolok önkritikusabbak a franciáknál, vagy hogy ez inkább fordítva igaz. És bár azt sem tudom eldönteni, hogy a csehek vagy a szlovákok önkritikusabbak-e, annyit azért megkockáztatok, hogy a szlovák önreflexió képesség, a szlovák önkritikusság mértéke valószínűleg nagyobb, mint ahogyan azt Csehországban egyelőre csak sejtik. A szlovák romantizmusról, kiváltképp a politikairól, vagy a szlovákok szlávságáról (álmodozás, fatalizmus, érzelmek...) szóló eszmefuttatások, az arról való elmékedések, hogy hajlamosak a múltba menekülni, vagy hogy a szlovákoknak „kisebrendűségi komplexusai” lennének, hogy vonzódnak a tekintélyelvűséghez, mindezek egy olyan nemzet tagjainak gondolatai, amely nemzet maga is csak a küszöbén áll a felnőttkornak.

A probléma továbbra is abban áll majd, hogy szükségét érzi vagy sem a mai és a holnapi Szlovákia, hogy tükröt állítson maga elé, legalább a sajátját, hogy képes lesz-e egyáltalán erre – mert mint már láttuk, még ez a szövegválogatás sem Szlovák kezdeményezésre jött létre. Egyelőre nem úgy tűnik, hogy Szlovákia igényt tartana magyar tükrökre – a cseheket meg már elveszítette. Tiszteletreméltóak tehát a nemzeti önreflexió ebben a könyvben olvasható teljesítményei, de egy elmúlt, azaz közép-európai szlovák lét termékei, egyfajta tudósítások tehát, amelyek egy időközben már kihűlésnek indult bolygóról érkeznek. Közép-Európa, mint az etnikailag tiszta államok összessége ugyanis *contradictio in adjecto*. És egy ilyen tisztasághoz Csehszlovákia felbomlása nagyban hozzájárult.

Egy különleges cseh hiányosság, amellyel szemben szinte teljesen vakok vagyunk, ami a szlovák tükörben plasztikusan látszik: a centralizmusról, az egységesítésre való, önreflexió nélküli hajlamunk. Ez aztán mások előtt etatizmusnak, az állam istenítésének tűnhet.

A szlovákok (de ez esetben számos morva is) gyakran meglátják azt, ami számunkra Csehországban (a „királyságban”) egészen elsikkad: annyira természetesnek és megszokottnak fogjuk föl a centralizmust (a korona egész területére Prága felé való „lejtését”), hogy már szinte észre sem vesszük, és annál kevésbé látjuk olyan problémának, amelyről komoly vitát kellene folytatni.

Egy államalakulat belső, regionális fölosztása rendszerint úgy alakul ki, hogy a történelem folyamán az államtesthez területrészek csatlakoznak – vagy pedig, esetleg csak egy időre, leválnak róla –, ezenkívül úgy, hogy változik a főváros (a világi vagy vallási, esetleg mindkét hatalom központja). Ilyenkor keletkeznek második, harmadik, esetleg további központok, azaz olyan városok, amelyek körül szinte önkéntelenül alakulnak ki a régiók, ahol annak a területnek az identitástudatával átítatott emberek élnek. A történelmi tartományok (Cseh- és Morvaország) határainak relatív stabilitása, Prágának mint az ország központjának az egyedülállóan stabil szerepe, az egész ismert cseh történelem folyamán olyan viszonyokat teremtettek, amelyek között Csehország („a királyság”) nem tagozódott régiókra, mert nem volt mi körül kialakulniuk. Ilyen központok érzékelhetően voltak és vannak Morvaország (a „tartomány”) területén: Olmütz, Ostrava, Zlín – tehát nem csak Brno, eredetileg még Opava is, s valamikor régen Znojmo (Olmütz, Brno és Znojmo voltak a székhelyei a „királyi birtokadományok”) a cseh állam első évszázadaiban). Szlovákia mindig is tagoltabb és tarkább volt abban az értelemben, hogy sosem volt egyetlen, egyedüli központja, a legkevésbé a mai főváros.

Többé-kevésbé objektív körülményekről van szó, amelyek önmagukban se nem jók, se nem dicséretreméltóak, de nem is rosszak vagy szegényteljesekek. Probléma csak akkor keletkezik, amikor az állam egy részének belső struktúrája (vagy épp ellenkezőleg, strukturálatlansága) az állam egészének rendező elvévé tolja fel magát. Innen erednek a Morvaországban fel-felbukkanó szeparatista tendenciák (az elmúlt időszakban a tartományi berendezkedéshez való visszatéréssel szembeni cseh berzenkedés miatt is), s innen eredeztethető a szlovák szeparatizmus is (részről abból adódóan, hogy 1989 novemberét követően a csehországi közvélemény az egy-központú berendezkedést részesítette előnyben, minden más, még az ún. funkcionális föderációval szemben is, ami akkor meglehetősen kemény szövetségi irányítást jelentett). Bármilyen más, az egy-központú berendezkedéstől eltérő akaratot a csehek, de különösen a prágaiak hajlamosak a helyi politikusok ambíciójának tekinteni, vagy mint holmi tisztán irracionális, esetleg nacionalista vadhajrást, de legjobb esetben is az önző partikularizmus megnyilvánulását látják benne. Ez ugyan egyes esetekben igaz lehet, többnyire azonban inkább a vakok, a magukba fordultak értelmezéseként fogható fel.

A könyvben gyakran találkozunk egy egészében szerény, lojális követeléssel, nevezetesen, hogy Prága tartsa tiszte-

letben a szlovák regionalizmust. Ez alatt olyan belső tagozódást kell érteni, amely megfelel Szlovákia változatosságának, ám ugyanakkor az államalakulat egységéből és legitimitásából vezeti le magát (ellentétben a föderációval, amely keletkezhet eredetileg független államok egyesüléséből is, vagy a konföderációval, amely két vagy több, eredetileg független állam összekapcsolása). A kielégítetlen regionalizmus, akármilyen szerény és lojális is kezdetben, idővel szükségszerűen felerősödik: logikusan következik a kulturális, majd közgazdasági autonómia követelése, aztán a föderáció, a lazább föderáció és végül a leválás. Nem a rosszhiszeműség, hanem a nem kis aggodalom teteti fel velem a természetesnek tűnő kérdést: vajon a jelenlegi Szlovákia elég érzékeny lesz-e a magyarok regionális érzéseivel kapcsolatban?

Merem állítani, hogy az eredeti és hamisíthatatlan szlovák nacionalizmus és a cseh központosító vakság voltak azok a tényezők, amelyek valószínűleg a leginkább hozzájárultak Csehszlovákia megszűnéséhez.

A szlovák tükörben néhány további cseh álláspontot is éles és problematikus megvilágításban látunk. Az első: a gazdasági egoizmussal kapcsolatos gyenge ellenállás. A két háború közti időkben: a szlovák ipar lebontása, a Csehországban elképzelhetetlen méretű kivándorlás! Aztán megint, 1989. után, a piac „újra fölfedezését” követően.

Az állam belső összetartása, összes részének, területének összetartozása. Ezekben a területeken emberek, polgárok élnek. És mert mindig lesznek gazdagabb és szegényebb területek, az állam csak akkor van szilárdan egyben, ha ezeket a különbségeket – még ha csak fokozatosan is – kiegyenlíti. Nem is annyira humanizmusból, együttérzésből cselekszik így, s nem is azért, mert szocialista hajlamai lennének: azért teszi, hogy az államon belül el ne uralkodjanak a dezintegráló erők. Ezt a kiegyenlítést nem is szabad önmaga érdemének tekintenie, s nem várhat érte hálát sem. Hiszen a maga jól felfogott érdekében cselekszik így.

Tehát szinte definíció: éppen ez a kiegyenlítés egyenlő magával az állammal (többek között), s nem az, hogy a csehek nemeslelkűek, a szlovákok pedig azok, akik semmit sem méltányolnak. Egyébiránt, mint már mondtam, szükségünk volt egymásra. És ezért mindkét fél mindig meg kell hogy fizesse a megfelelő árat.

A szlovák politikai gondolkodásból összeállított válogatás minden bizonnyal a legtöbb problémát magában Szlovákiában tárja föl. Nem hiszem azonban, hogy cseh részről most azonnal sietnünk kellene értékelni és ítélni. Az értékelés még egy jó darabig szlovák ügy marad.

A kötet kétségtelenül felmutat egy sor bizonyítékot a szlovák dezintegráló tendenciákról. De nem merném azt mondani, hogy ezek az erők elégségesek voltak ahhoz, hogy végül is Csehszlovákia szétessék, még kevésbé zárnám ki, hogy nem egy ilyen tendenciát a cseh hozzáállás váltott ki – ahogy a jogászok mondják: teljesítéssel vagy nem teljesítés által, esetleg a cselekvéstől való tartózkodással. Egyébként is döresség azzal kísérletezni, hogy eldöntsük, melyik fél felelős inkább az állam széteséséért.

Pont így az sem lesz talán soha világos és egyértelmű, hogy vajon szükséges volt-e a válás, illetve, hogy meg le-

hetett-e volna akadályozni azt. Kézenfekvőbb lenne megpróbálkozni annak végiggondolásával, vajon milyen áron lehetett volna egyben tartani az államot. Ha pedig igen, akkor az ár elfogadható lett volna-e. És vajon kinek. Mind ez persze attól is függ, hogy milyen kockázatokkal és veszteségekkel kerülünk szembe az elkövetkező években, évtizedekben, hogy milyen gondok következnek ezután. Mert hogy gondok lesznek, az nem kétséges.

A csehek és szlovákok közös államának feltámasztása belátható időn belül illúzió marad. Az együttélés következményeit, beleértve a válás következményeit is, még messze nem ismertük meg, nem tártuk föl.

Ebben az értelemben ez még mindig egy nyitott történet. Ne hitessük magunkat azzal, hogy bennünket már semmi sem lephet meg. Hisz' csak

most kezdünk el ismerkedni egy olyan nemzet politikai gondolkodásával, amelytől egy hosszabb és egyáltalán nem terméketlen házasság után váltunk el. Egy ilyen ismerkedéshez biztosan nagyobb, nagy távolságra volt szükségünk: a független szlovák állam megszületésére. Ez most megtörtént és őszintén, a szlovákoknak tett legyenyhébb szemrehányás nélkül kívánjuk nekik, hogy államukban minden szempontból menjenek jól a dolgok. Hogy mindnyájunknak menjen jól a sora, így a szlovákiai magyaroknak is.

Mindkettőnk (különböző) nacionalizmusának paradoxona ugyanis abban áll, hogy míg a szlovákoknak még mindig megvan az esélyük arra, hogy politikai nemzetként fejlődjenek, váljanak, a csehek már csak csehek maradhatnak saját házukban: nemzetileg immár homogén lakosságuk fölé nem húzhatják föl a polgáriasság magasabb emeletét. Ez az esély már oda van.

Van tehát miért szorítanunk a szlovákoknak.

FORDÍTOTTA VARGA GYÖRGY

Szomorú stabilitás: Oroszország '96 elején*

SZ. BÍRÓ ZOLTÁN

Az „októberi köztársaság”

Oroszországban a demokratikus politikai konszolidáció nem közeledik, hanem távolodik. Ez akkor is így van, ha a politikai felszín káosza mögött a rezsim mindinkább stabilizálja helyzetét, kialakítva önreprodukálásának mechanizmusait is. A stabilizálódás eszközei gyakran idegenek a demokráciától. Már az 1993. októberi incidens is ezt mutatja. Mindenekelőtt rendkívül kockázatos volt, hogy a politikai patthelyzetben erőszakot alkalmazott Jelcin és környezete. Mert lehetett ugyan úgy érvelni, hogy a „demokrácia védelme érdekében áthághatjuk a demokratikus szabályokat”, eljárhatunk nem legális, ám legitim módon, ám erősen kétséges, hogy azok, akik a parlamentet szétlőtették, valóban maguk mögött tudhatták-e a társadalom többségét, és hogy a jogállam felépítéséhez valóban csak véres konfliktus nyitható-e utat. Ez még annak ellenére is kétséges, hogy a '93-as parlamentet és hírhedt képviselőit aligha lehetett az oroszországi demokrácia elkötelezettjének tartani. Mindazonáltal egyre több jele van annak, hogy az „októberi köztársaság” szomorú stabilitása, az oroszországi politikai konszolidáció természete jelentős mértékben az akkor alkalmazott erőszak következménye.

A parlament szétlövetésével az orosz elnök és környezete radikálisan új politikai és jogi helyzetet hozott létre. Jelcin azzal, hogy megtörte az erőszak moszkvai alkalmazásának tabuját – amitől egyébként Gorbacsov mindvégig tartózkodott –, azt kétségtelenül elérte, hogy politikai ellenfelei közül már csak néhány marginalizált csoport tartott ki az erőszakkal is fenyegetőző taktikája mellett. Ráadásul azzal, hogy politikai riválisai közül egyes csoportoknak megengedte, míg másoktól megtagadta az 1993. decemberi választásokon való részvétel jogát – mellesleg a kizárásról nem a bíróság határozott, hanem a politikai verseny egyik szereplője, az elnök –, megosztotta ellenfeleinek táborát. A politikai tér azonban továbbra is kétpólusú maradt. A küzdelem szereplői mind az októberi incidenst követő decemberi választásokon, mind az akkor megválasztott Állami Dumában – legalábbis kezdetben – az elnök „ellen”, illetve „mellett” sorakoztak föl. Ezen a helyzeten csak a '94 decemberében meginduló

csecsenföldi invázió változtatott. A Jelcinnel korábban szemben álló dumafrakciók egy része védelmébe vette a katonai akciót, vagy legalábbis megértést tanúsított a beavatkozás iránt, míg az elnök korábbi szövetségesei, például a liberális Gajdar-frakció, határozottan bíralták a kaukázusbeli erődemonstrációt. 1995 már a sokpólusú politika esztendeje.

De más vonatkozásokban is átrajzolódott az „októberi köztársaság” teremtette politikai univerzum kontúrjai. A korábban általános katasztrófista, de legalábbis kaotikus képpel szemben kezdett előtűnni a politikai stabilitás rajza. Sőt – a közkeletű vélekedéssel szemben, mely az „októberi rezsim” kudarcainak kompenzációs szándékával magyarázza a csecsenföldi beavatkozást – alighanem épp e stabilitás tudata készteti Jelcin környezetét arra, hogy belefogjon az ország déli periferiáján a „rendteremtésbe”. A katonai akció '94 végi elindítására külső ok nem volt. Senki nem vont kétségbe Oroszország területi egységét. Ekkor már újabb elszakadási hullám sem fenyegette Moszkvát. A kormány e tekintetben ismét annyira határozottnak és erősnek érezte magát, hogy a központ és a régiók viszonyát szabályozó megállapodást különösebb ellenállás nélkül kiszorította az alkotmány szövegének végső változatából. '94 elejére a régiókat nemcsak jogi, de politikai értelemben is sikerült legyűrni. Jelcin elnök '94 nyarán többször is úgy nyilatkozott, hogy a régiók korábbi elszakadási törekvése már a múlté.

Moszkva döntése a katonai beavatkozástól tehát aligha értelmezhető másképp, mint az önmaga erejét visszanyerő szövetségi központ politikai önbizalmát bizonyító lépés. Az elhúzódó háború azonban – még ha az ország területének viszonylag kicsiny és többé-kevésbé elszigetelt részét érinti is – visszahat a háborúban álló kormányzat politikai magatartására. Nem szeretném eltúlozni a csecsenföldi intervenció belpolitikai hatásait. Az invázió körüli talányok egyike éppenséggel az, hogy a kudarcok és súlyos veszteségek ellenére sem bontakozott ki jelentős társadalmi tiltakozás a beavatkozással szemben. Az pedig végképp nem igaz, hogy a győzelem érdekében hatékony hatalmi központ jött volna létre Moszkvában. A válság elhúzódásának épp az a legvalószínűbb oka, hogy az oroszországi politikai és gazdasági elit nem egységes a kérdésben. A kormányzati megosztottság nemcsak következtelenségeket szül, de kapkodó igyekezetet is az erő és hatáskörök koncentrállására. Ez újra meg újra fölerősíti azoknak a kertes státusú, többnyire alkotmányban sem szereplő intéz-

* Az írás az MTA Világgazdasági Intézetében folyó „Stabilizáció vagy széthullás?” kutatási program keretében készült, amelyet az OTKA támogatott. A szögletes zárójelbe tett jegyzetek első száma az irodalomjegyzékben közölt publikációk sorszáma.

ményeknek és grémiumoknak a jelentőségét, mint a Nemzetbiztonsági Tanács, az elnöki adminisztráció, a konzultatív Elnöki Tanács és az elnök melletti különféle biztonsági szolgálatok. Ebben a helyzetben mindinkább megmutatkoznak az orosz elnöki rendszer antidemokrati- kus elemei, mindenekelőtt a hatalommegosztás elvének sérülése. Az elnök egyre-másra bocsátja ki rendeleteit, tehát nemcsak a végrehajtó hatalom fejeként, de egyben törvényhozóként is viselkedik.

Az elhúzódozó csecsenföldi beavatkozás – a katonai akció kíméletlensége és egyben eredménytelensége – azt a kérdést is fölveti, hogy mi tartja a szövetségi állam kötelékei közt a különböző jogállású régiókat. Aligha elégséges magyarázat erre a nyers erőszaktól való félelem.

Moszkva és a régiók

(Az elszakadási törekvések megfékezése) '92 tavasza még azal telt, hogy Moszkva megpróbálta útját állni az Oroszországi Föderáción belüli elszakadási törekvéseknek. Jelcin személyes sikere is, hogy március 31-én 18 korábbi autonóm köztársaság és terület vezetője aláírta a Föderációs Szerződést. Hosszas politikai alkudozás vette kezdetét az aláírástól távol maradó köztárságok elitjének megnyeréséért. A régiók vezetői megpróbálták kihasználni, hogy a szövetségi elit figyelmét szinte teljes mértékben lekötötte a végrehajtó hatalom és a törvényhozás közti rivalizálás. A versengő felek 1993 nyarán még keresték a peremvidék kegyeit. A központ és a régiók hatalommegosztása az augusztus végén nyilvánosságra hozott alkotmánytervezetben függelékként még megvolt, ám nincs meg a hatalmi rivalizálás eldölte utáni népszavazáson (állítólag némi hamisítás árán) elfogadott, ma is érvényben lévő alkotmányban.

A régiók politikai és jogi legyűrése azonban aligha lett volna lehetséges, ha gazdasági és társadalmi szempontból hatékonyak lettek volna. De nem voltak azok. Sőt '95-re olyan helyzet alakult ki, hogy a régiók megtartásának mind fontosabb elemévé vált a gazdaság. Elég ezzel kapcsolatban arra utalni, hogy különböző moszkvai pénzügyi struktúrák mind erőteljesebb expanziója figyelhető meg a regionális piacokon, ami nem is meglepő, hiszen ezek rendelkeznek az oroszországi pénzügyi források csaknem 90%-ával. [32. (2. o.)]

(A helyi politika intézményei) A régiók politikai felügyelete egyetlen vonatkozásban maradt szigorú. Moszkva csak az elszakadási szándékot nem tűri el, ám a helyi elitek politikai magatartása és stílusa csaknem teljesen közömbösen hagyja. Ez nem a tájékoztatatlanság következménye. A központi kormányzat nem csak biztonsági szolgálatai révén jut információhoz. A szövetségi intézmények (minisztériumok, főhatóságok és különböző központi szolgálatok) helyi szintű képviselői a helyi kormányokénál 5-10-szer nagyobb apparátust foglalkoztatnak. Sőt jöllehet csökevényes formában, továbbra is működik az elnöki megbízottak intézménye, amelyet a '91-es puccs után állítottak föl. E sajátos prefektusi rendszer azonban elveszítette korábbi politikai jelentőségét. Az utóbbi időben a megbízottak ki-nevezésekor általános gyakorlattá vált a helyi adminisztráció vezetőjével történő egyeztetés. A helyi politika alakításába a központ felügyelete alá tartozó erőszakapparátusok sem tudnak a régi, a tanácsrendszer feltételei között

megszokott módon beavatkozni. A helyi tanácsok '93-'94-es felszámolását követően megválasztott új képviselői testületekben jóval kisebb létszámban találni katonát vagy a helyi apparátushoz tartozó munkatársat.

Inkább a helyi, semmint a központi hatalomnak vannak kiszolgáltatva a bírói és ügyészi szervek. A helyi bíróságok illetékességi körébe tartoznak a központ és a régiók konfliktusát eldönteni hivatott ügyek. A bíróságok és ügyészségek munkájának felügyelete és finanszírozása a Szövetségi Szerződés szerint a szövetségi központ és a szövetséget alkotó 89 „jogalany” (21 köztársaság, 6 határmenti terület, 49 megye, 1 autonóm megye, 2 szövetségi rangú város és 10 autonóm körzet) közös feladata lenne, ám ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az igazságszolgáltatás az esetek döntő többségében a helyi kormányzat csatlolt részévé válik. A helyi kormányzat vagy képviselő-testület a neki nem tetsző bírósági döntést gyakran egyszerűen figyelmen kívül hagyja. Hiába mondja ki, például, '94-ben a Kirov megyei bíróság a helyi dumaválasztások törvénytelenességét, a képviselő-testület máig működik. A központi Alkotmánybíróság viszont a regionális ügyek kapcsán gyakorlatilag elérhetetlen, helyi alkotmánybíróságot pedig csak néhány köztársaságban (Tatarsztan, Karélia, Komi) hoztak létre. Moszkva kifejezetten ellenzi az alkotmányosság felügyeletének széttelepítését.

(Moszkvai hatalmi minták a régiókban) Jelcin „deszovjetizáló” '93-as rendeletét követően a területi tanácsok helyére új képviselői szervek léptek. E testületeket – miután máig nincs szövetségi szintű törvény kialakításuk és jogköri szabályairól – a helyi végrehajtó hatalom elképzelései szerint állították fel. A helyi parlamentek így – többnyire – a helyi kormányzatoknak alávetve működnek. A szövetség köztársasági jogállású „jogalanyainak” területén pedig, a moszkvai példát követve, '94-re teljes körűvé vált az elnöki kormányzás.

A szövetségi központ '93-as őszi rendelete után a régiókban a tényleges és kizárólagos hatalmat a helyi kormányzatok első emberei nyerték el. A végrehajtó hatalom teljes hatalmúan irányítja a felügyelete alá tartozó terület politikai és gazdasági életét. Vele szemben reális ellensúlyt sem a helyi képviselői testületek, sem a pártok, sem a helyi társadalom autonóm intézményei, sem a központi hatalom helyi képviselői (amennyiben nem érzékelnek elszakadási törekvést) nem képeznek. A végrehajtó hatalom ahhoz is elég erősnek bizonyult, hogy a költségvetési pénzek felügyelete révén ellenőrzése alatt tartsa a területén működő, ám a központból nem irányított gazdasági szereplők többségét is. Befolyása a helyi sajtó felett szinte korlátlan. A regionális kiadványok többségének alapítója a helyi kormányzat, a nyomdák is többnyire az ő tulajdonában vannak. Mind a mértékadó frott, mind az elektronikus sajtó finanszírozása a helyi hatalom költségvetési forrásai-ból történik. A területi adminisztrációk akarásával szemben legfeljebb néhány területi központ polgármestere próbált korlátozóan fellépni.

A szövetségi központ az elnöki hatalom iránti lojalitásért cserébe – amit a helyi elitek képviselői a Szövetségi Gyűlés felsőházában, a Szövetségi Tanácsban juttathatnak kifejezésre – elnézően, sőt talán már megértően tekint a régiókbeli tekintélyelvű tendenciákra. Ideológiai okokból nem kíván konfliktust kelteni, annál is kevésbé, mert a provinciabeli elit által követett minta jórészt a fővárosból való. Végső soron a helytartók oligarchikus világa nincs is

olyan nagyon ellenére. Dudajev csak engedetlenségével lett terhére Moszkvának.

A stabilizálódás elemei

(*A stabilizálódás ellen ható tényezők*) A politikai stabilizálódás azonban nemcsak a régiók és Moszkva viszonyának átrendeződésével függ össze. Számos további jel mutat a jelenlegi hatalmi elit helyzetének megszilárdulására.

Hiába vált nyilvánvalóvá '95 elejére a csecsen válság elhúzódása, az intervenció esztelen kegyetlensége, és hiába hatott sokkolóan a bugyonnovszki túsdráma – mindez a rendszer politikai állóképességét a legkevésbé sem kezdte ki. Az év végi parlamenti választásokat ugyan némi nyugtalansággal várta az elit, ám a voksolást mégsem halasztották el. A kísértés óriási volt, az elit mértékadó része azonban úgy döntött, hogy a választásokat minden kockázat ellenére a kitűzött időben lebonyolítják. Bízta magukban, és nem alaptalanul.

(*A hatalmi helyzet prolongálása és a választások*) Kétségtelenül a stabilizálódásra utaló jelek közé tartozik az, hogy a választásokat időben bonyolították le. Ez első pillantásra akár még a demokratikus politikai konszolidáció bizonyítékának is tűnhetne. Annál is inkább, mert a '95-ös választások Oroszország '91 utáni történetében először úgy mentek végbe, hogy jogi alapkeretei az előző választásokhoz képest nem változtak meg. Mind az alkotmány, mind a választási törvény, mind a megválasztásra kerülő képviselői intézmény, a дума lényegében érintetlen maradt. A felettebb korlátozott jogkörű törvényhozó testület mára a nyilvános politikai verseny legfontosabb színterévé vált. Olyannyira, hogy a pártok számára a politikai küzdelem alaptéje a parlamenti hely kivívása, illetve fönntartása. E demokratikus konszolidációt sejtető fejlemények ellenére komoly aggodalomra ad okot az a körülmény, hogy még eme felettebb szerény jogkörű parlament újraválasztása kapcsán is jól kivehető, hogy a küzdelemnek nem csupán politikai tétjei vannak. Az elit hatalmi folytonosságának fenntartása számos, nyilvánvalóan nem politikai előny birtoklása miatt fontos. A hatalmi helyzet persze nemcsak Oroszországban forrása politikán túli előnyöknek. Csakhogy manapság Oroszországban a hatalmi elithez tartozni nem elsősorban a hagyományos privilégiumok miatt oly vonzó, hanem mindenekelőtt a tulajdonhoz jutás páratlanul kedvező feltételei miatt. Ma, aki a hatalmi hierarchia része, az egyben a vagyonszerzés kedvezményezettje is. A hatalomból való kiszorulás azonban nem egyszerűen a korábbi kedvezményezett helyzet felszámolását jelenti – azaz az előnyös privatizációs pozíciók, az állami pénzforrásokhoz való hozzáférés lehetőségének megszűntét –, hanem annak veszélyét is, hogy a hatalomba emelkedett rivális csoport bármikor kezdeményezheti a lecserélt elit számonkérését és felelősségre vonását. A hatalmon maradás, tehát az érinthetlenség időszakának meghosszabbítása is.

Miután tehát a hatalmi pozíció a politikai előnyök mellett számos más előny forrása is, e helyzet erős késztést ad arra, hogy a nyilvános politikai verseny vesztesei kétségbe vonják a számukra kedvezőtlen választási eredményeket, avagy, hogy a hatalmi pozíció birtokosai, ha szükségesnek találják, az eredmények meghamisítása árán hosszabbítsák meg mandátumukat. Ilyen körülmények kö-

zött szokott fölértékelődni a politikai nyilvánossággal szemben a paraván mögötti alkuk és intrikák jelentősége, a korrupció és a klánsszellem.

(*Oroszország „delegatív demokráciája”*) De hogyan alakult ki ez a helyzet? A magánosítás – még ha méreteihez fogható másutt nem is található – önmagában aligha elégséges magyarázat e jelenségre. A politikai nyilvánosság beszűkülése, a paraván mögötti alkudozások és intrikák térnyerése, a korrupció és a klánsszellem elburjánzása végső soron az oroszországi politikai átmenet világából következik. Ez az átmenet sajátos „delegatív demokráciát” (G. O'Donnell) hozott létre. A demokrácia e sajátos formájában a demokratikus eljárások és normák nem mindenekelőtt az állampolgárok jogait és szabadságát szolgálják, hanem a társadalom többsége által megválasztott „politikai vezető” akaratát. Ez utóbbi megbízatását olyan általános felhatalmazásként értelmezi, amely feljogosítja a demokratikus többség politikai akaratának maradéktalan megvalósítására, akár még azon az áron is, hogy eközben e feladat teljesítését lassító intézményeket – beleértve a törvényhozó és képviselői szerveket, valamint a pártokat – megkerülje, véleményüket figyelmen kívül hagyja. Ez a fajta politikai magatartás lényegében benne volt a radikális reformerek eredeti programjában. Anatolij Csujbajsz még 1990-ben kifejtette Oroszország erőltetett kapitalizálásának koncepcióját. A gazdasági „nagy ugrás” e doktrínája tudatosan vállalta, hogy a demokratikus elveket átmenetileg alá kell rendelni a gyorsított kapitalizálódás szempontjainak. Csujbajsz egyenesen kerek pereg kimondta: „pluralizmus és nyilvánosság kell mindenben, kivéve a gazdasági reformokat”. De indokoltnak találta a „rendkívüli sztrájkellenes törvényeket” is, és javasolta, hogy a központi TV-t és Rádiót helyezték reformerek felügyelete alá. (*Vek XX i mir*, 1990/6.)

A rendkívüli megoldások iránti vonzalom, a végrehajtott hatalom favorizálása, a társadalmi érdekek közvetítésére hivatott pártok és civil szervezetek pusztán dekoratív szerepbe kényszerítése, bizonyos társadalmi csoportok érdekeinek folyamatos figyelmen kívül hagyása, a politikai döntéshozatal egyre szűkülő nyilvánossága az érdekkijárási klánsszellemű és korrupciós formáit erősítette fel. Ilyen készletek azonban nemcsak a politika világa felől érik Oroszországot.

(*A klánosodás indítékai*) Oroszország gazdaságát ma jelentős mértékben korporatív-bürokratikus struktúrák (klánok) nem gazdasági természetű versenye szabályozza. [9. (25. o.)] A gazdaság mindinkább erősen és gyengén korporatívizált szektorra válik szét. Az első csoportba azok a gazdasági szereplők tartoznak, amelyek technológiai, piaci és intézményi vonatkozásban monopóliumhelyzetet élveznek, náluk koncentráliódik az erőforrások döntő része, és korporatív-bürokratikus hatalommal is rendelkeznek. Ide sorolhatók a nyersanyagexportőrök (gáz, olaj, szénfémek), az energiaszektor, a pénzügyi-kereskedelmi komplexum és az ipar egy része. A gazdaság eme divergenciája a fejlett piacgazdaságokban ismeretlen méretű extraprofit-termelő zónákat hoz létre, hogy aztán ezek fundamentumán korporatív-bürokratikus struktúrák épüljenek fel. Az extraprofit tulajdonosai felettebb bizalmas kapcsolatokat alakítanak ki két társadalmi csoporttal. Egyfelől a tevékenységük feltételeit megszabó bürokráciával (adók, vámok, engedélyek, kedvezmények), másfelől a profit egy részéért „védelmet” biz-

tosító maffiakörökkel. [9. (29. o.)] (Az utóbbi akár hivatalosan bejegyzett őrző-védő szolgálat is lehet. Ez a lényegesen mit sem változtat.) A mozgásban lévő korrupciós és védelmi pénzeknek még a nagyságrendje is nehezen felbecsülhető. Szociológiai vizsgálatok szerint az oroszországi bürokrácia legalább 70%-a korrump. [9. (30. o.)] Üzletemberek beszámolója alapján még ennél is magasabb a megvesztegetési pénzeket elváró és elfogadó csinovnyikok aránya. A bürokrácia szempontjából különösen előnyös üzletág a kedvezményes kamatozású állami hitelek elosztása. Az orosz Belügyminisztérium jelentése szerint e hitelek 40%-a készpénzben visszaáramlik a kölcsönt odaítélőknek. [39.] A jelenlegi politikai elit rekrutálásáról érkező – mellesleg akadémiai folyóiratban közölt – tanulmány a politikai szerephez is jutó vállalkozói (bankár és kereskedői) kört három alcsoportba sorolja. Az elsőbe az egykori párt-, állami és gazdasági vezetők tartoznak, akik az állami és társadalmi tulajdonhoz közeli helyzetüket kihasználva különböző „manipulációk és machinációk (kedvezményes hitelek, vámenedélyek, kvóták, állami eszközök piacon keresztüli átadásai), szövetkezetalapítás, állami vállalatok és más ingatlanok privatizálása és részvénytársasággá alakítása, nyílt kisajátítás, visszaélések és korrupció) révén halmozták fel induló tőkéjüket, és kerültek be a politikába”. [22. (97. o.)] A második alcsoportot alkotók védelmi pénzek behajtása, lopás, csalás, bankmanipuláció és spekuláció révén jutott vagyonhoz. Sőt olyan keményebb bűnügyi műfajok sem idegenek tőlük, mint a kábítószer- és fegyverkereskedelem, valamint a „szexipar”. A Belügyminisztérium jelentése szerint ez a „vállalkozói” kör a gazdaságnak mintegy 40 ezer szereplőjét, köztük legkevesebb 2 ezer állami vállalatot és 160 bankot tart ellenőrzése alatt. (Más becslések az oroszországi bankszféra legalább harmadát tekintik részben vagy egészében maffiafelügyelet alatt állónak.) Az oroszországi politikai és közállapotok megítélése szempontjából azonban a legérdekesebb a harmadik alcsoport. A tanulmány szerzője szerint ide tartoznak a „viszonylag becsületes vállalkozók”, merthogy „abszolút tisztességes vállalkozói tevékenység Oroszországban nemigen lehetséges”. [22. (97. o.)] A vállalkozó ugyanis gyakran kénytelen nem törvényesen eljárni, kenő- és védelmi pénzeket fizetni. Ha ezt nem tenné, nem jutna hozzá engedélyekhez és kölcsönökhöz, reménye sem lenne vállalkozását valamelyest is biztonságban tudni.

Az üzleti tevékenységet szabályozó és felügyelő bürokráciákkal a sajátos oroszországi jogbizonytalanság miatt is érdemes jónak lenni. Manapság ugyanis jogbizonytalanság nemcsak abban az értelemben létezik, hogy a gazdasági jogalkotás számos ponton erősen hiányos, avagy jelentősen elmarad a gazdaság pillanatnyi állapota igényelte reguláló szereptől, de a tekintetben is, hogy az érvényes jogszabályok kiszámíthatatlan módon lépnek működésbe. A gazdasági folyamatok és a jogalkotás aszinkroniája alkalmat ad arra, hogy a felügyeletet gyakorló bürokrácia kényükre-kedvükre döntsön arról, hogy a hallgatóságos közmegegyezéssel meghaladottnak ítélt törvények közül melyiket és ki ellen léptetik hatályba. Ez a helyzet arra is alkalmas, hogy üzleti riválisok konkurenciaharcukat az adófelügyelőség és az adórendőrség bekapcsolásával vívják meg, vagy hogy a helyi hatalom megszabaduljon a számára kényelmetlen kritikusaiktól. (Mellesleg az adóhatóságok, noha formálisan szövetségi irányítás alá tartoznak, szinte teljesen összenőttek a helyi kormányzatokkal. Mindez persze politikailag nagyon kifzetődő a helyi végrehajtó hata-

lomnak. [32. (1. o.)] A jog lefokozása az oroszországi politikai és gazdasági élet talán leginkább elbizonytalanító körülménye. A jogbiztonság hiánya nemcsak azzal jár, hogy elvesz a független és semleges szabályozó intézmény, de azal is, hogy a jog politikai fegyverré válik. És mindez akkor, amikor a rendszer egyébként azzal legitimálja magát, hogy megfelel a jogállamiság elvárásainak.

(A politikai küzdelem sajátos eszközei) A jog politikai célú működtetése és a jogállami legitimitáció közötti ellentmondás áll annak a gyakorlatnak a hátterében is, amikor politikai ellenfelek egymást korrupciós (vagy más köztörvényes) bűntények elkövetésével vádolják meg, és így próbálják riválisukat lehetetlen helyzetbe hozni. Ebben a magatartásban még egy, a politikai észjárást máig jelentős mértékben befolyásoló elem észrevehető, az tudniillik, hogy még mindig erős a késztetés az ellenfél ellenségnek tekintésére, akit ha fizikailag nem is, de minden egyéb vonatkozásban meg kell semmisíteni. Ennek érdekében a stratégia a jog politikát meghaladó egzaktitását és semlegességét hívja segítségül, miközben nem riad vissza attól, hogy vádjait hamisított bizonyítékokkal támassza alá. Emlekezetes példa a '93 késő tavaszától húzódozó Ruckoj-Sumejko-ügy. A párbaj végül azzal zárult, hogy megalapozatlannak bizonyult mindkét vád, legalábbis ezt állítja mind a Sumejkóval kapcsolatos kormányvizsgálat, mind a Ruckoj-ügyben hozott közelmúltbeli bírósági végzés. Mindazonáltal újra és újra föltámad a stratégia a politikai elit bizonyos köreiből. Példa erre az elnöki biztonsági szolgálat vezetőjének, Korszakovnak a parlamenti választások előtt tett döbbenetes televíziós nyilatkozata. Gracsov honvédelmi miniszter és Luzskov moszkvai polgármester befolyásos bírálója azt is sejtetni engedte, hogy az orosz politika szürke eminenciása, ha kell, kompromittáló adatokkal is tud szolgálni. Korszakov helyzete persze feletébb sajátos. Jelcin teremtékenyként ma még jelentős befolyása van az orosz politika alakulására, ám egy esetleges elnökcserével talán nemcsak pozíciója és befolyása veszne el. Ezért helyzetét a Gajdar-kormány egykori belbiztonsági miniszteréhez, Barannikovhoz hasonlóan úgy próbálja megerősíteni, hogy elitbeli társai egy részéről – későbbi alkupozícióit javítandó – információkat gyűjt. Mellesleg a kompromittáló adatok sejtetése, mint politikai harcmodor, magát a „sejtetőt” is hírbe hozza, hiszen vannak terhelő adatok, és akkor azokat haladéktalanul nyilvánosságra kell hozni (az ügyesség rendelkezésére kell bocsátani), vagy nincsenek. Az utóbbi eset jogi megítélése nyilvánvaló, de nem különben a megalapozott, ám csak sejtetett kompromittáló adatokkal való politikai játéké is. Ennek jelentése ugyanis az, hogy lehet ugyan valaki korrump, visszaélhet hivatali hatalmával, ám amíg az politikailag nem indokolt, addig vele szemben nem járunk el. Ez a fajta magatartás is jelzi a politikai nyilvánosság erőzóját.

A Korszakov-féle példa azért is elgondolkodtató, mert ellentétben a '93-as Ruckoj-Sumejko-vádaskodással, amikor is nyilvános politikai ellenfelek (a parlament támogatását élvező alelnök és az elnöki csapathoz tartozó miniszterelnök-helyettes) próbáltak köztörvényes vádak hangoztatásával egymásra lesújtani, ezúttal sem Gracsov, sem Luzskov nem tartozik az elnök politikai ellentáborához. Mindketten különböző, elnök körüli klánok vezető személyiségei, akiket azonban jó időről időre figyelmeztetni, túlzott magabiztosságukat visszanyesni.

(A klánok és az elnöki hatalom) A Korszakov-nyilatkozat mellett más jelek is utalnak arra, hogy a Jelcinhez egyelőre hű klánok mind fontosabb, ha nem éppen meghatározó elemeivé válnak a moszkvai politikának. Úgy tűnik, épp a versengő érdekcsoportok adnak egy ideje lehetőséget arra, hogy a társadalmi támogatottságát fölélő elnök hatalmi pozícióját a klánok közt egyensúlyozó politika révén stabilizálja. [29., 11.] Az apparátusbeli küzdelmek tapasztalatain „szocializálódott” Jelcin eddig leleményesen használta ki az elitet megosztó verseny kínálta lehetőségeket. Amikor például Korszakov révén érzékelte a Luzskov vezette moszkvai klán egyensúlyt fenyegető megerősödését ('94 őszén Korszakov provokálta ki azt az emlékezetes utcai lövöldözést is a különböző biztonsági szolgálatok között), akkor nemcsak a főváros költségvetési pénzeit kezelő „Moszt”-csoportot ingatta meg, de a polgármesterek elkötelezett moszkvai erőszakapparátusok élén is fontos személycseréket tudott kikényszeríteni. Azóta Luzskov korábban sokat emlegetett politikai önállósága és elnöki ambíciója feltűnően megkopott: a parlamenti választások előtt kénytelen volt Csernomirgyin blokkja mögé beállni, az elnökválasztási kampányban pedig Jelcin stábjának egyik frontembereként az elnök mellett korteskedett. Amikor Korszakov megpróbált a miniszterelnök illetékességi körébe behatolni és irányt szabni a gáz- és olajkitermelésnek, az elnök leállította biztonsági főnökét. A Csernomirgyin és Korszakov közti ellenszenv állítólag oly erős, hogy a miniszterelnök az elnöki testőrségtől független biztonsági szolgálattal vetette körbe magát. De a kormányfő sem élvezhette hosszan azt a népszerűséget, amit a bugyonovszki túsdráma megoldásában játszott szerepével nyert el. Jelcin megtalálta a módját, hogy jelezze: nincs elragadtatva miniszterelnökének önálló politikai tényezővé válásától. Jurij Szkokov elnöki méltatása, lehetséges miniszterelnökként való említése a választási kampány idején félreérthetetlen felszólítás volt arra, hogy Csernomirgyin fogja vissza politikai önállóságát. A kormányfő értett is a szóból.

(Az elnök körüli intézmények) A hatalmi elit csúcsát uraló csoportok kialakulásában jelentős szerepet játszottak azok a Jelcin körül '92–'93-ban kiépülő intézmények és grémiumok, amelyek eredetileg a parlamenttel szemben képeztek hatalmi ellensúlyt. Ilyen intézmény a ma már rendkívüli méretűre duzzasztott elnöki adminisztráció (sokáig Szergej Filatovval az élén, akit '96 januárjában Nyikolaj Jegorov vált fel), a '92 áprilisában föllállított Nemzetbiztonsági Tanács és apparátusa (melynek operatív vezetését kezdetben Jurij Szkokov, majd miután Jevgenyij Saposnyikov kinevezését a Haszbulatov-féle parlament nem fogadta el, Oleg Lobov lát el), valamint az elnöki adminisztrációtól elkülönülten működő tanácsadói kör (Viktor Iljusin vezetésével). Eredetileg ide tartozott a '91-es puccs után különösen fontos szerepet betöltő elnöki megbízottak rendszere is, ám az elszakadási törekvések kimerülésével ez az intézmény jelentősen veszített politikai súlyából.

A Jelcin körüli intézményi labirintusban sajátos helyet foglal el a Korszakov vezette Elnöki Biztonsági Szolgálat. Annak ellenére, hogy önálló intézményként viszonylag későn, csak '93 őszén alakítják ki, mérete, önálló elemző részlege, ügynökhálózata, titkosszolgálati eszközei, valamint a szolgálat vezetőjének az elnökhöz fűződő, '87-ig visszanyúló bizalmas viszonya a szolgálatot különösen befolyásos tényezővé tették az elmúlt két évben.

(Klánok az oroszországi politikában) A különböző nyomásgyakorló és érdekkijáró csoportok leginkább ezekhez a most felsorolt, látszólag tisztán politikai apparátusokhoz próbálnak elérni. A politikai döntéshozók támogatásának elnyerése mindenekelőtt az extraprofit bürokrációkkal szembeni védelme és újabb gazdasági kedvezmények kicsikarása végett fontos, de másért is: a legális és illegális határának elmosódása miatt. Egyfelől – miként már utaltam rá – leértékelődött a jogkövető magatartás, másfelől – miután nem lehet pontosan tudni, mit és mikor minősítenek jogellenesnek az illetékes hatóságok – fölerősödött a politikai patrónus iránti igény.

Az elnök körüli befolyásos politikai intézmények és a különböző gazdasági érdekcsoportok közti kapcsolat az esetek többségében időleges és esetleges. Kialakultak azonban olyan oligarchikus struktúrák is, amelyek a politikai és gazdasági szféra tartós és szoros kapcsolatát hozták létre. Az oroszországi politikát és gazdaságot ma 3-4 ilyen klán felügyeli. Ezek a csoportok befolyásukat annak köszönhetik, hogy politikai súlyuk (korporatív-bürokratikus hatalmuk) jelentős gazdasági erővel (az extraprofitot termelő zónákkal) párosul. Ebbe a kategóriába tartozik a „Gazprom”-ot és jelentős olajérdekeltségeket is maga mögött tudó Csernomirgyin-klán, a Luzskov vezette moszkvai csoport, a Gajdar-körhöz tartozó Anatolij Csubajsz mögött megszerveződött érdekcsoport, a Korszakov–Barszukov–Szoszkovec-féle, a hadiiparra támaszkodó klán és még néhány kevésbé befolyásos kartell.

(A Csernomirgyin-csoport) A Csernomirgyin-klán gazdasági és politikai lehetőségeit önmagában az a tény is pontosan jelzi, hogy a „Gazprom” tulajdonában van nemcsak a teljes oroszországi gázvagyron (a gázlelőhelyek elhelyezkedése olyan, hogy az egyes köztársaságok elitjei számára hozzáférhetetlen), továbbá a FÁK területén haladó vezetékrendszer 95%-a, az irányítóállomások hálózatával együtt. [28. (4. o.)] Így e gázipari mamutcég nem egyszerűen állam az államban, hanem államhatárokon túli politikai tényező. A konszern felügyeli Nyugat-Európa gázpiacának 20%-át. Tulajdonában van a kontinens gáztartalékainak 3/4-e. Oroszország valutabevételeinek 30-35%-a az általa lebonyolított gázexportból származik. [28. (4. o.)] A '92 novemberében, Jelcin elnöki rendeletével részvénytársasággá alakított „Gazprom” ma Oroszország leggazdagabb szervezete. Egyike azoknak a féllátszó-félmágán konszerneknek, ahol az állami és magántulajdon határai meghatározhatatlanok. (A „Gazprom” privatizációját is szabályozó elnöki rendelet előírja, hogy az első három évben – azaz '95 végéig – az állami vagyონrész nem lehet 40%-nál kisebb.) Az orosz gazdaságban a „Gazprom”-hoz hasonló monopolhelyzetet legfeljebb csak a villamosenergia-rendszer (Oroszország Egységes Energia Rendszere) élvez, anélkül hogy a „Gazprom”-hoz hasonló külföldi pozíciókkal rendelkezne. A „Gazprom” az egykori specializált állami vállalatból mára hatalmas pénzügyi-ipari csoporttá vált, amelynek az orosz gazdaság számos területén van érdekeltisége. A konszern felügyelete alá tartozik néhány jelentős pénzintézet is. Egyik alapítója a legnagyobb oroszországi kereskedelmi bankok közé tartozó „Imperial Bank”-nak. Érdekeltségei vannak – mindenekelőtt a „LUKoil” révén – az oroszországi olajüzletben is.

Miután Csernomirgyin – aki '89-től '92 májusáig, az energiaellátásért felelős miniszterelnök-helyettesévé törté-
nő kinevezéséig, a „Gazprom” elnöke volt – '92 decembe-

reben miniszterelnöki megbízást kap, e funkciójából is a gázlobby pozícióit erősíti tovább. Már néhány nappal ki-nevezése után kezdeményezi az energiaszektor számára fo-lyósított kedvezményes hitelek további 200 milliárd rubel-lel történő emelését. Január 12-én energiaügyi miniszterre nevezeti ki korábbi közeli munkatársát, Jurij Safranyikot. 17-én elmozdítja a kormány apparátusának éléről a „Gaj-dar-csathoz” tartozó közgazdász, Alekszej Golokovot és helyére a „Gazprom” egyik vezető munkatársát, Vlagyimir Kvaszovot nevezi ki. [19. (99–100. o.)] Sikerül aztán Csernomirgynnek közvetlen felügyelete alá vonnia a „Monopóliumellenes Bizottságot” (Antimonopolnij Komi-tyet), és kivonni a Gajdar-csathoz tartozó Anatolij Csu-bajsz miniszterelnök-helyettes ellenőrzése alól az „Állami Vagyongazdálkodási Bizottságot” (Goszkomimuszestvo). A kö-vetkező célpont a Külgazdasági Kapcsolatok Minisztériu-ma volt. A Csernomirgyn-klán bürokratikus erejét mutat-ja, hogy miután '93 tavaszán a kormányfő eltörli a „Gaz-prom”-hoz tartozó vállalatok export utáni vámfizetési kö-telezettségét, azt is eléri, hogy az államelnök rendeletben mentesítse a gáz- és olajipari vállalatokat valutabevételük meghatározott részének oroszországi valutapiacon történő értékesítése alól. [15. (100. o.)]

Csernomirgyn sokáig tartózkodott attól, hogy a korpo-ratív-bürokratikus hatalom kínálta eszközökön túl a nyo-másgyakorlás tisztán politikai megoldásaihoz folyamodjék, és a nyilvános politika világában is önálló tényezőként lépjen fel. Széles körű bürokratikus lehetőségei miatt nem volt érdekelt abban, hogy politikai pártot vagy mozgalmat szervezzen, és így törjön utat a mögötte álló gazdasági cso-portok érdekeinek. A „Házunk – Oroszország” mozgalom és választási blokk '95 tavaszán elindított megszervezését sem a miniszterelnök kezdeményezte, hanem a kommunis-ta és patrióta revánstól tartó elnöki apparátus. (A mester-ségesen kialakítandó kétpárti politikai szisztémát – ahol a mérsékelt jobbközép szerepét osztották Csernomirgyn mozgalmára – minden jel szerint az elnöki apparátushoz tartozó és Mark Urnov vezette elemzőközpontban és a ve-le szorosan együttműködő Politikai Technológiák Köz-pontjában dolgozták ki.)

(A Luzskov-csoport) Az orosz belpolitika jelentős tényező-je a moszkvai polgármester irányította klán. A Luzskov-csoport genezise részben párhuzamos azokkal a Jelcin kö-rül kialakított hatalmi grémiumokéval, amelyek szerepe a Haszbulatov-féle parlament ellensúlyozása volt. Moszkva mind a késői szovjet korszakban, a Jelcin–Gorbacsov-szembenállás, mind a Jelcin–Haszbulatov-konfliktus ide-jén az orosz elnök oldalán állt. Politikai privilégiumai részben innen erednek. Luzskov a '91-es puccsot követően eléri, hogy Jelcin rendkívüli hatalmat ad Moszkva polgár-mesterének a város gazdaságának irányításában. [28. (8–10. o.)] A Luzskov-csoportnak kivételes helyzetet köl-csönöz az a körülmény is, hogy a szövetség adminisztratív és gazdasági központjaként Moszkva viszonylag könnyen jut költségvetési forrásokhoz. [37. (6–9. o.)] A klán me-gerősödése szempontjából jelentős tényező volt a moszkvai ingatlanárak robbanásszerű növekedése, és az a '92-ben meginduló folyamat, mely a legerősebb oroszországi pénz-ügyi struktúrákat a fővárosban koncentráta. A privatizá-ció kapcsán azonban Luzskov egyre élesebb konfliktusba keveredett a kormány magánosztásért felelős miniszterel-nök-helyettesével, Anatolij Csubajszsal. [37. (48–52. o.)] A klán politikai befolyását azonban még sem ez vetette

vissza, hanem a '94 őszi Korszakov által provokált konf-liktus. A csoport viszonylagos háttérbe szorulása azonban valószínűleg csak időleges. (A moszkvaihoz hasonló klán Szentpétervárott számos ok miatt nem tudott kialakulni. A régi főváros hiába élvezte sokáig a szövetségi központ politikai jóindulatát: a költségvetési források elérhetet-len-sége és a gazdasági erő jóval alacsonyabb koncentrációja miatt nem volt alapja egy egységesen és hatékonyan fel-lépni képes érdekcsoport megszerveződésének. Ráadásul a polgármester, Anatolij Szobcsák politikai magatartása sem szolgálta ezt.)

A Luzskov-klán viszonylag korán felismerte – ellentét-ben más „kartellekkel” – a médiumok jelentőségét pozíció-inak őrzésében és kiterjesztésében. A hozzá közel álló „Moszt”-csoport révén – hogy csak a legfontosabbat emlit-sük – jelentős érdekeltségei vannak mind a „Független Te-levízió” önálló csatornájában, mind a befolyásos liberális napilapban, a „Szegodnya”-ban. Luzskov beteretése Jelcin kampánystábjába azonnal megmutatkozott a korábban méltán elfogulatlan és kiegyensúlyozottnak tartott „Független Televízió” politikai műsorainak megváltozásá-ban.

(A Csubajsz–Filatov-csoport) Jelentős befolyást tulajdoní-tanak egyes elemzők a Csubajsz–Filatov vezette érdekcso-pornak is. Ez az a kör, amelynek élén egyfelől az az Ana-tolij Csubajsz áll, aki a reformer Gajdar-csathoz a legto-vább tudta megőrizni magas kormányzati posztját, másfelől pedig az a Szergej Filatov, aki az elnöki adminisztráció ve-zetőjeként szinte egyedüli „demokratiként” maradt meg Jelcin apparátusi környezetében azok után is, hogy az el-nök szakított első periódusbeli politikai szövetségeseivel. A csoport befolyása kiváltképp, a Gajdar-kormány idején, azaz Jelcin nyugatos periódusában volt jelentős, bár Csu-bajsz még Csernomirgyn '92. decemberi kormányfői kine-vezése után is megőrizte a kormányban gazdasági kulcssze-repét. Hozzá tartozott mind az állami vagyon kezelése, mind a privatizáció. Csernomirgynnek utóbb sikerült a „Goszkomimuszestvo”-t kivonni Csubajsz felügyelete alól. Ekkor még Filatov szerepe is viszonylag jelentős, ám '94-től mind látványosabban veszíti el korábbi befolyását. A klán két vezető személyiségének '96. januári leváltása feltehetően elindítja a mögöttük korábban főlörakozó ér-dekcsoportok fokozatos átállását. Ezt a folyamatot aligha fékezi az a körülmény, hogy mind Filatov, mind Csubajsz látszatra fontos pozíciót nyert Jelcin kampánystábjában. Szerepük feltehetően az, hogy a ma még bizonytalan de-mokrata szavazókat Jelcin felé fordítsák.

(A Korszakov–Szoszkovec-csoport) A legfontosabb orosz-or-szági biztonsági szolgálatot kézen tartó Korszakov–Bar-szukov-páros mögött – egyes feltételezések szerint – ott áll Oleg Szoszkovec első miniszterelnök-helyettes és a hadi-ipari komplexum, azaz kialakulóban van az erőszakappará-tusok egy részét és a hadiipart irányító jelentős klán. Két-ségtelenül Szoszkovec felügyeli a kormányban a hadiipart, azt az ágazatot, amely az elmúlt években a bürokratikus al-ku veszteségnek bizonyult, és most igyekszik magának erős politikai pártfogót találni. Mindezek ellenére semmi bizto-sat nem lehet tudni e csoportról, mert Szoszkovec kor-mánybeli helyzete felettébb kényes. '95 elején miniszterel-nök-jelöltként komolyan fölmerült a neve, ám ősszel maga is csatlakozott a miniszterelnök vezette „Házunk – Orosz-or-szág” választási blokkhoz. Nehéz elképzelni, hogy a

rendkívül kiélezett Csernomirgyin–Korszakov-viszony ellenére a miniszterelnök tényleg nézné első helyettesének rivális klánbeli szerepvállalását. Ugyanakkor azt sem lehet kizárni, hogy a kormányfő nincs abban a helyzetben, hogy gátolja Szoszkovec tevékenységét. Ez azonban csak abban az esetben valószínű, ha a miniszterelnök-helyettes Jelcin felhatalmazásával cselekszik. Erre látszik utalni legutóbbi megbízatása: Jelcin '96 elején kampánystábjának élére nevezte ki. Ám a stáb márciusi átszervezésekor – ismét igazolva ezzel Szoszkovec helyzetének kétértelműségét – a miniszterelnök-helyettes elveszítette operatív irányító posztját. Helyét az elnök első számú tanácsadója, Viktor Iljusin vette át.

A hadiipari komplexum, amely egyes becslések szerint ma is mintegy 12 millió embert foglalkoztat, a '90-es évek elején a legmélyebb válságba került, ráadásul sikertelenné bizonyult többszöri kísérlete egy hatékony és egységes érdekkijáró szervezet kialakítására is. E kudarcok nyomán épp ebben a szférában merült fel először, hogy a nyomásgyakorlás nyíltan politikai módszereivel próbálkozzék. [28. (18. o.)] Így jött létre a szovjet Tudományos-ipari Szövetség (1990) utódjának, a Gyáriparosok és Vállalkozók Oroszországi Szövetségének (1992) kezdeményezésére a „Megújulás” nevű párt. Az Arkagyij Volszkij irányította csoport utóbb „Állampolgári Szövetség” néven centrista koalíció kialakításával próbálta kiterjeszteni politikai befolyását, ám a '93-as választásokon csúfos vereséget szenvedett. (Kísérletüket némiképp módosított politikai alakzatban '95-ben megismételték. Az eredmény – újabb kudarc.)

Úgy tűnik, miután nem sikerült sem hatékony nyomásgyakorló szervezetet, sem befolyásos politikai pártot létrehozni, a hadiipar megpróbált a politikai-hatalmi elit csúcsán protektort találni. Ez a megoldás egyelőre sikeresnek tűnik, kiváltképp, ha a '94 óta tartó külpolitikai fordulat tartósan bizonyul, és egy új konfrontáció korszakába vezet át. (Ez a helyzet egyébként a politikai pártfogó iránti igényt is megszüntetné, hiszen a hadiipar előtérbe kerülése egybeesne a kinyilvánított államérdekkel.) Mindenesetre a Korszakov–Barszukov–Szoszkovec-klán vezetőinek helyzete jelentősen eltér az energiaszektortól úgyiszlóan szervesen kinövő Csernomirgyinétől, amit csak tetéz a klán irányítóinak nyilvánvaló kreatúrajellege. Mindhárman Jelcin politikai teremtményei: politikai jövőjük az elnök sorsának alakulásától függ.

(*Periférián rekedt csoportok*) Az agrárklán noha az érdekérvényesítés mindhárom oroszországi alaptechnikáját alkalmazta, azaz fellépett lobbysta érdek-képviselési szervezetei révén (Oroszország Agrárszövetsége), pártot alapított (Agrárpárt), és megpróbálta befolyását képviselőinek a különböző döntéshozó szinteken való megtelepítésével intézményesíteni (Zaverjuha kormányfő-helyettesi posztba emelése), mégsem tudott a nagy és befolyásos érdekcsoportok közé emelkedni. Ennek legfontosabb oka alighanem az, hogy nem tartozik az extraprofitot termelő zónához, sőt kifejezetten válságban lévő ágazat. [36. (18. o.)] A Jurij Szokov vezette Oroszországi Árutermelők Föderációja is hiába közeledett a Dmitrij Rogozin alapította Orosz Közösségek Kongresszusához, hiába nyerte meg Alekszandr Lebegy tábornokot – a nyomásgyakorlás politikai befolyás révén való megváltásának terve beteljesületlen maradt.

Oroszország Privatizált és Magánvállalatainak Társulása is, amelyet a Gajdar-kormányzat erőteljes közreműködésé-

vel '92 őszén alapítottak, csak addig számított befolyásos érdekkijáró szervezetnek, amíg a radikális reformerek határozták meg a kormánypolitikát. [16. (138. o.)]

Az orosz gazdaságot és politikát felügyelő klánok egyrészt abban érdekeltek, hogy közös erővel távol tartsák a trónkövetelő marginális csoportokat, másrészt abban, hogy egymás közti versenyüket a politikai stabilitást nem fenyegető keretek közé terelessék. Amíg e feladatok teljesítésében Jelcin a segítségükre van, addig akár a demokráciától idegen eszközök alkalmazásával is óvják pozícióját. Noha Oroszországban továbbra is alapvetően a hatalomközeli helyzet termeli a pénzt és nem fordítva, a mindinkább terjedő magántulajdon – a GDP 65%-át már ma is a nem állami szektor termeli meg – egyre nehezebben átszakítható határt szab az állami-bürokratikus önkénynek. Politikai készítésre a bürokrácia fölléphet ugyan egyes vállalkozók, esetleg bizonyos vállalkozói csoportok ellen, de a vállalkozói-magántulajdonosi réteg érdekeivel nem fordulhat totálisan szembe. Ez pedig többek között azzal a következménnyel jár, hogy Oroszország külpolitikájának retorikája durvábbá válhat ugyan, ám az új tulajdonosi csoportok érdekei feltehetően már elég erősek ahhoz, hogy gátat vessenek a legveszélyesebb fejleményeknek.

Moszkva külpolitikája: vízió és realitás

(*Oroszország – Közép-Európa – NATO*) Az 1992-ben alapított (nem kormányzati) „Kül- és Védelempolitikai Tanács” (Szovjet po vnesnyej i oboronnoj polityike) 1995. május 25-én vitatta meg harmadik – ezúttal Oroszország és a NATO kapcsolatának szentelt – jelentését. A tanács első, az orosz külpolitika stratégiáját lefektető elemzése '92 augusztusában, második, hasonló tárgyú tanulmánya pedig '94 májusában készült el, és került a nyilvánosság elé. A mintegy háromtucatnyi befolyásos politikust, kül- és biztonságpolitikai szakértőt és sikeres vállalkozót egyesítő tanács jelentései fontos szerepet játszanak az orosz külpolitika megfogalmazásában. A tanulmányok helyzetértékelő fejezetei és megállapításai feltűnően józanok és mértéktartóak, politikai ajánlásai pedig láthatóan hatással vannak mind a szélesen vett politikai elitre, mind a kormányzati apparátusra. A tanács tekintélyét jól mutatja, hogy '96 márciusában, rövid moszkvai látogatásakor, Solana NATO-főtitkár időt szakított arra, hogy találkozzék a tanács tagjaival, és megvitassa velük a NATO-bővítés és a katonai szervezet Oroszországgal kapcsolatos magatartásának alakulását.

A tanács első, '92-es jelentésének az volt a legfeltűnőbb jegye, hogy már akkor előre jelezte Oroszország rövid távon bekövetkező elszigetelődését. Az előrejelzés ekkor még elég homályos volt, olyannyira, hogy a NATO esetleges keleti irányú bővítése mindössze egy lakonikus megjegyzés erejéig került bele a jelentésbe. Persze az is igaz, hogy a kelet-közép-európai térség Moszkva számára ebben a periódusban radikálisan veszített stratégiai jelentőségéből.

A '92-es tanulmány az intenciók és kritikák szokatlan, az „augusztusi köztársaság” korai korszakára egyáltalán nem jellemző kombinációjával állt elő. Egyfelől továbbra is rendkívül önkritikus volt a gazdasági, politikai és katonai tényezők számbavételekor („Oroszország gazdasági középhatalom”), s ennyiben folytatta a radikális „demokrata” hagyományt; másfelől viszont a nemzeti érdekekre

igen határozottan hivatkozott, s ennyiben szakított a demokrata tábor nyugatos romantikájával.

A '94-es jelentés az elszigetelődés homályos előrejelzését meghaladva az izoláció katonai dimenzióit tolja előtérbe. A kelet-közép-európai térség államainak az EU-hoz való csatlakozást ajánlja. A NATO és Oroszország közti régióról mint „félleg demilitarizált sávrol” beszél. E köztársaság államainak NATO-hoz való csatlakozási szándékát nem minősíti, ám annak esetleges bekövetkezését az orosz nemzeti érdekekkel ellentétesnek tekinti, amennyiben Oroszország kívül reked a katonai szervezeten. A Moszkvát kihagyó NATO-bővítés hatásainak kompenzálására – állítja a jelentés – Oroszországnak fel kell készülnie, meg kell találnia biztonsági és politikai érdekei európai képviselőjének hatékony alternatív eszközeit. A második jelentésben körvonalazott ajánlat – Kelet-Közép-Európa államai ne katonailag, hanem gazdaságilag integrálódjanak Nyugat-Európához – és az elemzés általános nyelvhasználata így is jóval visszafogottabb, mint az elnöki és külügyi adminisztráció egyenmely korabeli megnyilatkozása. Erdemes ezért némi kitérőt tenni, és felidézni a hivatalos orosz külpolitikai magatartás '92–94 közti alakulását.

'92 első felében Oroszország nemzetközi kapcsolataiban még mindenekelőtt azzal volt elfoglalva, hogy magát a nemzetek közösségének demokratikus elkötelezettségű tagjaként mutassa be, és ehhez maradéktalanul elnyerje a Nyugat jóindulatát és bizalmát. Mindezt ráadásul azon előnyök megtartásával, amelyet az egykori Szovjetunió nagyhatalmi státusa biztosított. A nagyság ábrándja az adott politikai helyzetben nem volt magától értetődő az orosz gazdaság mind szerényebb teljesítménye miatt. (Moszkva '92 elején a tartós termelés-visszaesés és a Szovjetunió széthullását követő „osztozkodás” nyomán az utolsó öszzszovjet GDP-nek már legfeljebb csak a fele fölött rendelkezett. Ma ezt az arányt még kedvezőtlenebbül ítélik meg. Eszerint Oroszország a '91-es szovjet GDP valamivel több mint harmadát ellenőrzi. Ez az USA teljesítményének – orosz szakértői becslés szerint is – legfeljebb 13–18%-ával azonos.) Hogy mégis sikerülhetett Oroszországot nagyhatalomként elismertetni, az alapvetően két körülménnyel függött össze. Egyrészt a jecini elit anti-kommunista retorikájával és akkor még feltétlen nyugatos elkötelezettségével, másrészt az eskaláló délsláv válság kezelésében hatékonyan remélt orosz közvetítői szerep nyugati elfogadásával. Oroszországot a nyugati világ, mindenekelőtt az Egyesült Államok, tényleges lehetőségeit meghaladó helyzetbe emelték. Sajátos helyzet jött így létre. Moszkvát jelenlegi lehetőségei arra szorítják, hogy visszatérjen nemzetközi szerepvállalásának hagyományos, kontinentális keretei közé, és ne is gondoljon a „globális jelenlét” egykori szovjet doktrínájának felújítására. Ez részben így is történik. Ám félelme európai elszigetelődéstől és bizonyos belpolitikai szükségletek arra készítetik, hogy mind látványosabban adja jelét külpolitikai különérdekeinek.

Oroszország nem volt és ma sem érdekelt abban, hogy a kelet-közép-európai államok bármilyen szélesebb biztonsági rendszer tagjává váljanak, ha az Moszkvát nem fogadja be. '93 nyarán Moszkva bizalmasan rosszállását fejezi ki a nagyhatalmaknak a NATO esetleges keleti kibővítésével kapcsolatban.

Oroszország korábbi türelmét és látszólagos közönyét legalább négy körülmény magyarázza. (1) Moszkva sokáig úgy érezte, hogy a bővítés nem több távlati tervnél, (2)

így amikor végül napirendre kerül, Oroszország feltehetően maga is rendelkezni fog azokkal a kondíciókkal, amelyek felvételét biztosítják. (3) Ráadásul Moszkva sokáig a Nyugat jóindulatának és bizalmának elnyerésével volt elfoglalva, így aligha szánhatta el magát a bővítési terv nyílt ellenzésére. (4) Végül, de nem utolsósorban, a kelet-közép-európai régió Moszkva számára radikálisan veszített stratégiai jelentőségéből.

Mindehhez képest nyugtalanságot keltett, amikor '93 őszére kiderült, hogy a bővítés beláthatóan közel van, miközben Oroszország felvételi esélyei romlottak. Közben a sokkterápia következményei az orosz társadalom újabb és újabb csoportjait hangolták Nyugat-ellenesre, és felerősítették azt a belpolitikai nyomást, amely szintén a külpolitika korrekciójára szorította a kormányzatot. A délsláv válságban játszott különleges, nyugati hatalmak által is elismert orosz szerepvállalás pedig arra készítette Moszkvát, hogy az ott elnyert és akceptált nagyhatalmi szerepkör részleges kiterjesztésével kísérletet tegyen a kelet-közép-európai térség jövőjének alkuba bocsátására.

Moszkvának a NATO-bővítéssel kapcsolatos nyilvános politikai taktikája is folyamatosan változott. Miután tartathatatlanná vált a bővítés távlati tervként történő feltüntetése, a megértő elfogadást fokozatosan fölvaltatták az elutasítás különböző formulái. '94 nyarára a következő, kompromisszumnak szánt – és lényegében a „Kül- és Védelempolitikai Tanács” második jelentéséből átvett – moszkvai álláspont fogalmazódik meg: a NATO keleti irányban történő kibővítése megengedhetetlen, ám a volt szocialista országok Európai Unióhoz csatlakozását Moszkva kész üdvözölni. E térség országainak stabilitása, gazdasági föllendülése ugyanis orosz biztonsági érdek. A régió államainak EU-felvétele nemcsak tovább stabilizálná gazdaságukat, de nyugati integrálódásuk bizonyítékául is szolgálna – érvel Moszkva. A következő, részben ezzel egyidejű szakaszban Oroszország megpróbálta az EBESZ-t (EBESZ-t) az európai biztonsági rendszer alapjává tenni, de kísérletei rendre kudarcot vallottak. Ennek ellenére máig ez maradt Moszkva kibővítésellenes technikáinak egyike. '94 decemberére ismét változik a kép. A visegrádi *trojka* felvételének ügye lényegében eldőlt – állították ekkor Moszkvában –, ha pedig ez így van, akkor ehhez a helyzethez kell igazítani Oroszország politikáját, azaz biztonsági garanciákat kell a NATO-tól kialakítani, amelyek Moszkvát kellő védettséggel ruházzák fel. Ilyen kikötés lenne például a balti (és FÁK-) államok NATO-felvételének kizárása, az új NATO-tagállamok területén állomásoztatható csapatok és fegyverfajták korlátozása, a kalinyingrádi terület sérthetetlenségének elismerése, az európai békefenntartás ügyének EBESZ-felügyelet alá tartozó teljes körű áttelepítése, Oroszország fejlett haditechnikához való hozzájuttatása és tartózkodás Moszkva hagyományos haditechnikai piacainak politikai (nem gazdasági) eszközökkel történő elzárásától.

Körvonalazódott azonban egy másik álláspont is. Ez az előbbiekkal számos vonatkozásban ellentétes politikai magatartás követését tanácsolta Moszkvának. Ha a nyugati hatalmak ilyen durván figyelmen kívül hagyták az orosz érdekeket – fejtegeti e koncepció –, akkor itt az ideje, hogy Moszkvában leszámoljanak mindenfajta, a Nyugattal kapcsolatos illúzióval, és Oroszország csak és kizárólag a saját külpolitikai érdekeit szem előtt tartva alakítsa politikáját.

A kormányzat a '94 őszén kirajzolódott két álláspont

közül az előbbi választotta, és külügyminiszter-helyettesi szinten '95 februárjában bizalmas tárgyalásokat kezdett az Egyesült Államok külügyminisztériumával a NATO-bővítés kompenzációs feltételeiről. Az orosz részről szigorúan bizalmasan kezelt tárgyalások tényét az amerikai fél kiszivárogtatta, és ezzel jelentős belpolitikai hullámokat keltett Moszkvában. Ez az a periódus, amikor igen éles hangú, bővítésellenes megnyilatkozásokat lehetett hallani Sumejko felsőházi elnöktől és Gracsov honvédelmi ministertől.

'95 nyarára ismét csak módosulni látszik Moszkva NATO-bővítést elhárítani, de legalábbis időben kitolni igyekvő politikája. Ezt sejteti a „Kül- és Védelempolitikai Tanács” harmadik jelentése. A dokumentum egy olyan külpolitikai magatartás követésére tesz ajánlatot, amely még a látszatát is kerüli annak, hogy Oroszország a kelet-közép-európai térségre bármilyen formában nyomást gyakorol. A jelentés a régió államainak a NATO-csatlakozásra vonatkozó döntését nem bírálja, csak éppen nem tartja ésszerűnek. Moszkva bővítésellenes offenzívájának azokat a befolyásos csoportokat kell megcéloznia – mind a döntést hozó NATO-országokban, mind a felvételüket kérő kelet-közép-európai államokban –, amelyek különböző okok miatt már ma kétségeiket fejezik ki a csatlakozással kapcsolatban. Voltaképpen egy olyan helyzet kialakítása a cél, ahol a NATO-bővítés folyamatos – mindinkább elbizonytalanító és megosztó – diskurzus tárgya. Mindazonáltal az orosz magatartás legfeltűnőbb jegye, hogy elszigetelődésének csaknem kizárólag katonai dimenzióitól tart, jöllehet már középtávon is súlyosabbak lehetnek gazdasági integrálatlanságának következményei.

(Oroszország és a FÁK) Az orosz külpolitika '93 őszétől érzékelhető iránymódosulásával párhuzamosan Moszkva FÁK-beli politikája is új pályára áll. A térség iránt tanúsított kezdeti politikai közöny mindenekelőtt a diaszpórabeli oroszok helyzetének rendezetlensége miatt egyre kevésbé volt tartható. Illúzióknak bizonyult az a moszkvai elképzelés, hogy az új szuverén köztársaságok demokratikus államokhoz méltó módon rendezik kisebbségi ügyeiket. Moszkva csalódását csak tovább fokozta, hogy hosszú ideig nem kapott nemzetközi támogatást e nem várt helyzet megoldásához. Nyilvánvalóan ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy a balti államokban az ott állomásozó csapatok kivonásának lassításával próbálta kikényszeríteni a kisebbségbeliek helyzetének rendezését. Ez kétségtelenül elhibázott lépés volt.

Ma már a szélesen vett politikai elit csaknem teljes egyetértésben, nosztalgiaival tekint az egykori Szovjetunióra, ám esetleges föltámasztásának esélyeit és módszereit illetően jelentős véleménykülönbségek mutatkoznak. A reintegráció iránti igény alapvetően két körülménnyel függ össze. Egyrészt a hajdani szovjet periféria új államainak gazdasági és szociális alulteljesítésével, másrészt ama keserű tény moszkvai belátásával, hogy Oroszország még középtávon sem számíthat az európai integrációs szervezettekbe történő bebocsátásra. Moszkvának szembe kell néznie azzal a ténnyel, hogy szövetségest legfeljebb a közvetlen környezetében találhat. A csecsen-válság elhúzódása, a megoldási kísérletek dilettantizmusa ugyan alighanem tovább szűkítette a lehetséges szövetségesi kört, de sem Oroszországban, sem a perifériákon nem törte meg a reintegrációs szándékot. Moszkvában mind az elnök, mind ellenfelei oldalán felismerték a reintegráció támogatásában

rejlő politikai előnyöket, e retorika szavazatcsábító erejét. Nehéz ugyanakkor egyelőre pontosan felmérni, hogy a FÁK-tagok „többsebességű” integrációja milyen mechanizmusok révén valósul meg, és hol nyerne ezen a legtöbbet. Vajon mi fog történni Belarusszal – ahol az állami szektor aránya még mindig 85%-nyi –, miután életbe lép a Moszkvával kötött szorosabb együttműködésről rendelkező megállapodás? Elindul-e az oroszországi magántőke expanziója? Ez igen valószínű, hiszen még olyan államokban is, mint például Lettország, ahol az állampolgárság megszerzésének és a privatizációba való bekapcsolódásnak komoly nehézségei voltak, az orosz diaszpóra kezében koncentrálódik a magántulajdon csaknem 80%-a. [43. (3. o.)] De hasonló a helyzet Nyugat-Ukrajnában, ahol az orosz lakosság aránya mindössze 5-7%-nyi, de már ma is ez a kisebbség tartja felügyelete alatt a nem állami szektor 40-45%-át, és ez az arány a privatizáció kiszélesedésével akár 70%-ra is bővíthet. [43. (3. o.)] A diaszpórabeli oroszok üzleti sikere aligha választható el az oroszországi gazdasági reformoktól és persze azoktól az üzleti előnyöktől, amelyek az önmagában is jelentős gazdasági súlyt képviselő Oroszországgal való kapcsolattartásból nyerhetők.

A nem visszabirodalmisító politikai csoportok reintegrációs tervei olyan FÁK-beli közeledést szorgalmaznak, amely a kölcsönös gazdasági előnyökön épülne fel. Az eliten belül vannak olyanok is, akik elképzelhetőnek tartanak szorosabb politikai koordinációt, de ehhez – hogy ez semmiképpen se fordulhasson át birodalmi szorítássá – engedhetetlennek tartják Moszkva tudatos önkorlátozását. A politikai önmérsékletnek egy ilyen típusú reintegráció esetében többek között olyan látszólag jelentéktelen és formális ügyekben is kifejeződésre kell jutnia, mint a FÁK-ot koordináló politikai, katonai és gazdasági testületek irányításának rotációja, a közös intézmények székhelyeinek nem feltétlenül Moszkvába telepítése, a döntéshozóképzési folyamat orosz dominanciájának mérséklése. Egy ilyenfajta reintegráció valószínűleg azonban éppúgy csekély, mint a nyílt erőszakhoz folyamodó.

Oroszország növekvő FÁK-ambíciói nemcsak az utódállamok többségének sikertelenségével és Moszkva relatív sikerességével függenek össze. Az egykori Szovjetunió területén ugyanis néhány régiótól eltekintve Oroszországnak nincsenek komoly riválisai. A hatalmi vákuumot kitölténi igyekvő egyik-másik déli szomszéd esetében (Törökország, Irán) pedig erősen kérdéses, hogy tényleges befolyásnyerésük arányban áll-e azzal, amit a Szovjetunió széthullásakor prognosztizáltak.

Az orosz külpolitika „eurázsiai fordulata”, azaz Moszkva FÁK felé fordulása nem teljesen új keletű, legalábbis ami az igénybejelentést illeti. Még '92 márciusában politikai léggömböt engedett föl az akkor még Jelcin legszűkebb környezetéhez tartozó Szergej Sztankevics, aki a *Nyevszimaja Gazeta*-ban publikált írásában lényegében körvonalazott egy lehetséges nem atlanti külpolitikai kurzust. [34.] Nem sokkal ez előtt Andranjyk Migranyjan, aki ma az elnöki tanácsadó testület (Prezidentszkij Szovjet) egyik befolyásos külpolitikai szakértője, akkor még független kutató, terjedelmes tanulmányban fejtegette ki, hogy a FÁK területe Oroszország „életfontosságú érdekövezete”. '92 tavaszán Jelcin is átvette, és kezdte nyilvánosan hangsúlyozni a gondolatot. A FÁK-on belüli dominanciányerés szándéka tehát viszonylag korán megjelent. Akkor ez nem keltett sem megütközést, sem komoly figyelmet. Mindenki elbűvölve állt Oroszország rendkívüli erőfeszítéseit látni.

Moszkva akkor még a nyugati demokráciák értékvilágával feltétlenül azonosuló új államként próbálta feltüntetni és elfogadtatni magát. Nem véletlen, hogy 92 derekán Jelcin még visszavonatta azt a túl keményre sikeredett nemzetbiztonsági koncepciót, amelyet Jurij Szkokovnak, a Nemzetbiztonsági Tanács akkori titkárnak irányításával dolgoztak ki. '93 novemberében azonban, miután eldőlt a parlament és az elnök közti hatalmi küzdelem, már a következők olvashatók az elnöki rendelettel elfogadott és

életbe léptetett katonai doktrínában: az Oroszországi Föderációt kívülről fenyegető háborús veszélyforrások közé tartozik „az Oroszországi Föderáció katonai biztonsági érdekeit sértő katonai tömbök és szerződések kiszélesítése”. [24. (150. o.)] A lassú irányváltásról a külvilág még ekkor sem volt hajlandó tudomást venni. Talán ezért lepődött meg olyannyira, amikor '96 márciusában a Duma érvénytelenítette a Szovjetunió megszűntét kimondó háromoldalú megállapodást.

I R O D A L O M

- Afanaszjev, M.: Klientela v Rosszii vszera i szegodnya, in: *Polisz*, 1994/1.
- Afanaszjev, M.: Izmenenyija v mehanyizme funkcionirovanija pravjascsih elit, in: *Polisz*, 1994/6.
- Bisztrickij, A.: Korporativizm v Rosszii, in: *Etyika uszpeha*, 1995/4.
- Bunjin, I.: Novije rosszijszkije predprinimatyelei i mifi posztkommunistyicseszko szoznanyija, in: *Liberalizm v Rosszii*, Moszkva, 1993.
- Burbuliz, G.: Korporativnoszty v polityike: tyeorija i praktyka perehodnogo perioda, in: *Etyika uszpeha*, 1995/4.
- Fagyin, A.: Imitacionnaja gyemokratyija v perehodnom obszcsesztye: mirovoj kontyekszt, in: *Etyika uszpeha*, 1995/6.
- Gelman, V.: Pravjascsiy rezsim i demokratyicseszkaia oppozicija, in: *Pregyeli vlasztyi*, 1994/2–3.
- Gelman, V.–Torhov, D.: Isszledovanyija szovremennih rosszijszkih partyij v otyecsesztyennoj politologii, in: *Polityicseszkiy monitoring Insztituta gumanitarno-polityicseszkih isszledovanyij (IGPI)*, 1995/11.
- Glinkina, Sz.: „Csetvjortij szektor” rosszijszkoj ekonomiki, in: *Vlaszty*, 1995/6.
- Gontmaher, Je.: Korporacija polityikov i jejo vlijanyije na szizny Rosszii, in: *Etyika uszpeha*, 1995/4.
- Graham, T.: Novij rosszijszkij rezsim, in: *Nyezaviszimaja gazeta*, 1995. november 23.
- Kobrinzskaja, I.: Rosszija–Centralnaja Jevropa–NATO, in: *Naucsnije dokladi Moszkovszkoj Centra Karnegi*, Moszkva, 1995.
- Koloszov, V. (szerk.): *Rosszija na vborah: turoki i perszpektyivi*, Moszkva, 1995.
- Kordonszkij, Sz.: Tyenyevajja ekonomika i tyenyevom obszcsesztye, in: *Pregyeli vlasztyi*, 1994/4.
- Kovler, A.: Kakoje prezigyentsztyo legalno v Rosszii?, in: *Etyika uszpeha*, 1995/5.
- Krasznnyikov, Je.: Polityicseszkoje predsztovityelsztyo biznisza, in: *Pregyeli vlasztyi*, 1994/4.
- Lepehin, V.: „Gruppi davlenyija”: genezis i klasszifikacija, in: *Vlaszty*, 1994/3.
- Lepehin, V.: Predprinimatyelei i vlaszty v szovremennoj Rosszii, in: *Vlaszty*, 1994/2.
- Lepehin, V.: Problemi izucsenyija predprinimatyelszkoj eliti v szovremennoj Rosszii, in: *Pregyeli vlasztyi*, 1994/4.
- Lepehin, V.: *Lobbizm*, Moszkva, 1995.
- Liszenko, V.: Parlamentarizm i formirovanije polityicseszko go iszteblismenta v Rosszii, in: *Polisz*, 1994/6.
- Lunyejev, V.: Kriminogennaja obszstanovka v Rosszii i formirovanije novej polityicseszkoj eliti, in: *Szociologicseszkiye isszledovanyija*, 1994/8–9.
- McFaul, M.: Oszmiszlenyije parlamentszkih vborov 1993 g. v Rosszii, in: *Polisz*, 1994/5., 6.
- Nanovszky György (szerk.): *Oroszország: tények és adatok*, Bp., 1995.
- Radzihovszkij, L.: Bananovij parlament: narodnije obrazi rosszijszko gyeputatszva, in: *Etyika uszpeha*, 1995/6.
- Rizenkov, Sz.: Reforma szamoupravlenyija v rosszijszkoj provincii, in: *Polityicseszkiy monitoring IGPI*, 1995/6.
- Tretjakov, V.: Rosszijszkoje prezigyentsztyo i obszcsesztyennoje szoglaszije, in: *Etyika uszpeha*, 1995/5.
- Tyemirhanov, I.: *Gruppi davlenyija v rosszijszkoj polityike*, Moszkva, IGPI, 1994.
- Sevcova, L.: Jelcin: fenomen vizsivanyija ili drama konca?, in: *Nyezaviszimaja gazeta*, 1995. november 15.
- Szalmin, A.: Rosszijszkoje prezigyentsztyo: priroda i problemi, in: *Etyika uszpeha*, 1995/5.
- Szalmin, A.–Bunjin, I.–Kapeljusnyikov, R.–Urnov, M.: *Partyijnaja szisztyema v Rosszii v 1989–1993 godah*, Moszkva, 1994.
- Szobjanyin, A.–Szuhovolszkij, V.: *Gyemokratyija, ogranyicsennaja falszifikacijami*, Moszkva, 1995.
- Setankevics, Sz.: Gyerzsava v poiskah szebja, in: *Nyezaviszimaja gazeta*, 1992. március 28.
- Urnov, M.: Liberalizm i igyeologija rosszijszkih elit, in: *Liberalizm v Rosszii*, Moszkva, 1993.
- Zugyin, A.: *Biznisz i polityika v posztkommunistyicseszkoj Rosszii*. (1.: Formi organizacii biznisza, 2.: Biznisz i goszdarsztyo: sztratygii vzaimogyesztyija), Centr Polityicseszkih Tyehnologij, Moszkva, 1995.
- Moszkovszkoje pravityelsztyo Jurija Luzskova: vlasztnij potencial, rol, meszto i vlijanyije v rosszijszkoj polityike, in: *Dokladi Centra analityicseszkoj informacii po polityicseszkoj konyunktura Rosszii (CPKR)*, Moszkva, 1994.
- Obszcsenacionalnije transzotraszlevije obszcsesztyennije obyinyenyija promislennyikov i predprinimatyelej v szfere proizvodsztya (proizvodsztyennij kapital), in: *Dokladi CPKR*, Moszkva, 1994.
- Szosztojanijje pravoporjadka v Rosszii i rezultati raboti organov vnutrennih gyel v 1993 godu, Moszkva, 1994.
- Tyeziszi Szovjeta po vnyesznyej i oboronnoj polityike: Sztratygija dlja Rosszii (1.), in: *Nyezaviszimaja gazeta*, 1992. augusztyus 19.
- Tyeziszi Szovjeta po vnyesznyej i oboronnoj polityike: Sztratygija dlja Rosszii (2.), in: *Nyezaviszimaja gazeta*, 1994. május 27.
- Tyeziszi Szovjeta po vnyesznyej i oboronnoj polityike: *Rosszija i NATO* (kézirat, 1995. július).
- Russzkiye v mnogonacionalnom regionye: szociokulturnije problemi russzkojajicszno go naszelenyija v Blizsnym Zarubezsze (kézirat, 1994).

Joszif Brodskij

KARÁCSONYI ROMÁNC

Zsenya Rejnnek, szeretettel

Megfejthetetlen bánat úsztat
vöröstéglás nagyratörés közt
a Sándor-parkból elindulva
éji hajót, örökkön égőt;
éji hajó, magányos sajka,
szerettei fölött kivárván,
s hol kopog járókelők sarka,
mint rózsza, sárgáll.

Megfejthetetlen bánat úsztat
iszákos kórust, alvajárót,
külföldi kap belebúsulva
lencsevégre éji fővárost,
és taxival a beteg lelkek
raja az Ordinkára vágat,
villákat halottak ölelnek
magukhoz, árnyak.

Megfejthetetlen bánat úsztat
a fővárosban bús poétát,
egy házmester, nála is búsabb,
már most a petró-bolt elé állt,
ősz gavallér, mutatós, mondén,
gyürkőzik jellegtelen útnak,
éjjéli nászmenetet szintén
megfejthetetlen bánat úsztat.

Zamoszkvoreckij* bánat úsztat
 balsorsost, aki idecsöppent,
 sárga lépcsőház, szomorú, matt,
 odván bolyong a zsidó akcent;
 úsztatva szombatot, óévet
 az ismert széplány hova réved,
 szerelemtől komorulásig
 nyilall belé, nem mondja, látszik.

Szemek úsztatnak hideg estet,
 vagonokra a hó pilinkél,
 priznic hűl piros tenyerekre,
 szikkasztó szél, jegyes szél;
 édesen illatoz a halva,
 ünnepi lángok méze csorran,
 szent éj, karácsony jó magasra
 tartott piroggal.

Mélykék hullám, városnyi, rengő,
 bánat-sodrás, megfejthetetlen,
 úsztatja a Te Újesztendőd,
 hit mintha lenne hinni ebben,
 dicsőség, fény még lenne mintha,
 szerencsés nap, kenyérke bőven,
 és élet, ide-oda ingva,
 meglendülőben.

FORDÍTOTTA HALASI ZOLTÁN

* Moszkva egyik kerülete. (A ford.)

Jevgenyij Rejn

Isten fülét úgy telezsongják,
alkonyatkor már zúgni kezd.
Öt szótag, kész, többet ne mondj hát:
„bocsáss meg nekem”. Csak, csak ezt.
J. B.

* * *

Bocsáss meg, gyöngé, vén vagyok már,
és terád sem mindig nyitott;
a hang, mely több a hallhatónál,
csak elvétve irányított.

És orcád sem mindig jelent meg,
bocsáss meg, úgy, hogy lássalak,
és elaludtam éjjelente,
és más kötött le napra nap.

Únom, bocsáss meg, földi létem,
de kívárnám, míg véget ér.
Az Atya és Fiú nevében
bocsáss meg nekem mindenért.

Bocsáss meg: bűn, tudom, temérdek
szárad menthetlen lelkemen;
belőled is, lám, mit sem értek –
te mégis örülsz majd nekem.

Rejn és Brodskij versei eredetileg a *Novoye Russkoye Slovo – Russian Daily* című újság (New York, Brooklyn) 1996. február 3–4.-i számában láttak napvilágot. – Jevgenyij Rejn (1935-) költő, műfordító, filmdramaturg, akit Brodskij mesterének tekintett.

VELENCEI KANDÚR

J. B.

Mi jár a hídon az eszedbe?
Nézel a csatornára ott.
Hány kerülőd! Mind ezt kereste.
A rakparti lejáratot.

Majd segít a lagúna. Vártad.
A magasság is küldte jeleit.
Hol a pikkely borostyánsárga,
Posztoltak váltott őreid.

A tömeg nem tett önfeledtté.
Lépteid magányos nyomok.
Meggyőzöttél a Piazzettán:
Van öröklét – tenger-homok.

Aljas cselektől undorodtál,
De semmin sem csodálkozón.
S nem irigyelted az oroszánt,
Mely könyvet tart az oszlopon.

Hálót vetett ki rád a pandúr.
Mást tettél, mint amit remélt.
Egyszerű velencei kandúr:
Te egy voltál – mindenkiért.

FORDÍTOTTA HALASI ZOLTÁN

Sajó András Egy fajnélküli emlékezései

„...nem kevésbé igaz viszont, hogy ha túlságosan gyakran hívnak elő és öntenek szavakba egy-egy emléket, az lassanként sztereotípiává merevedik, .. és egyre tovább burjánzik az eredeti rovására.”

Miert gondolják a zsidók, hogy bűnös dolog őket nem szeretni? – töprengett Virág, sokadszor. A közismertnek remélt válasz szerint: „Mert annyian belehaltak.”

– A zsidók nem különböznek, de másnak tartják magukat mint... mások.

Virág Gézának mindig gondot okoz a senkit se sértő kifejezés megtalálása. Hogy segítsen neki, gyorsan egyetértek. Mire támad nagy felháborodás.

Merthogy másságon hátrányos megkülönböztetésként induló üldöztetés, a mások alatt gój értendő.

Nyolcadik életévében nem tudhatott erről. Nem úgy, mint azok a nyolcévesek, akiket születése előtt négy-öt évvel legyilkoltak. Nyolcadik életévében a Szűz Mária kék köpenyén csúszkált, sértetten, mert a Szűz legunalmasabb része jutott neki. A többiek mindenféle színű papírt használhattak, a Szűz központi részein babrálva. Hogy a központi részek a bizalmiak, az egy nyolcéves kisfiúnak is világos. A váltótársa, a másik csoportbeli napközis időtlen lukakat hagyott, s Virágnak kellett ezt az unalmas hanyagságot kiigazítania. Vagy talán az eredeti koncepció szerint a paláston át felfénylenek a csillagok, s ezért voltak a kihagyások. Virág, amilyen rendmániás, betapasztotta volna az égbolt nyílásait, de ez is meghaladta kezűgyességét. Ez viszont fokozta Virág nem múló sértettségét, amivel lelkes délutáni felügyelőnk sem tudott mit kezdeni. Szerencsére otthon úgy döntöttek, nem érdemes napközibe járnia, és otthagyhatta ezt az alánk terített palástot, amit persze megbánt, amikor az iskolai ünnepségen bemutattuk az elkészült hatalmas képet. Irigykedett, mert nem lehet köztünk, ünnepelt napközis vágóművészek közt.

Néhány hónappal később egy további igazságtalanságot is begyűjtött. Mindenkől hetest kapott, ami alig jobb az elégségesnél, holott a dolgozataira, mi akik másoltuk, sokszor érdemeltünk kilencest. A betűket nem olasz módi kunkorokkal rajzolta. Szerzetes-tanítónk, aki trieszti lehetett, s ezért hitem szerint különös vonzalmat kellett volna éreznie a magyarok iránt, hiába nyugtatta a családot, hogy a kunkorok miatt semmi hátrány nem éri.

A miatyánkot is kiválóan tudta, meg Gesu minden elemi olvasókönyvbéli csodáját. És elejétől a végéig elhadarta a baco prodigioso, a kis hernyó történetét. De a harmadik olvasókönyvből már hiába kérdezném. Bár mindent elkövetett, vagyis bömbölt, toporzékolt s – minden valószínűség szerint – a földre vetette magát, vissza kellett térnie szerető szüleihez, Pestre, ahol, tudtuk, nincs citrom, se csoki, se Topolino újság, amit Mickey Mouse-ként üldöztek ebben a félelemmel emlegetett országban. Mennünk kellett.

Azaz jönni. Nyomorultul érezte magát, különösen éjjelente, a hálószobában. Pedig az anyukájának is ott állt az ágya. Az utca ritka autóinak fénye átsuhant a mennyezeten, s míg ezt bámulta, hangosan – ám-bár olaszul – recitálta, hogy

Padre nostro, che sei nel cielo...

Meglehet, más imákat is tudott. A szülei előtt, az idegen nyelv ellenére sem lehetett titok, hogy imádságot hadar, mindig szorongva, hogy bele fog sülni, különösen a második versszak elején. Mert akkor mit se használ az egész, sőt árthat is, és még messzebb kerül Olaszországtól, ahová visszatérnie nem is ígértett.

A szülei remekeltek az észre nem vételben. Pedig a miatyánk feltűnő. Nem is veszélytelen 1957-ben... Elvégre ha otthon imádkozik, ki tudja, még hol? Bár háton feküdt, s nem térdelt, mint kezdetben, a kezét szabályosan és félreérthetetlenül imára kulcsolta, ahogy én is. Térdelni egyébként Milánóban se szeretett.

Nagymama volt az, aki figyelmeztette, vagyis hát megijesztette, hogy a szülei nem örülnek ennek. Attól fogva titkosabban darálta a paternosztort, s ez is elmaradt pár hét vagy hónap után. Célszerűbbnek látszott a körülöttünk levőt véglegesnek és ezért természetesnek tartani. Később kitűnt, a felnőttek is ezt tették 1958 táján. Már nem féltünk a menyeeiktől.

Azt is megbeszéltük, jobb, ha nem erőltetjük az olaszszágot. Virág a kisdobospróbaára összpontosított. Ez idő tájt legfeljebb az Olaszországból hozott rugós focijával különbözött tőlünk.

Meg a papája szobájában levő szép, copfos kislány fényképe miatt. Már a nevét is tudtam; Ilonkának hívták.

Nem értettem, mit keres a falon, és elképzelttem, milyen jó lenne találkozni vele. De, remélem, ezt sosem mondtam el, senkinek. Nem emlékszem, hogyan derült ki, hogy a kislány a Virág apjának a kislánya. Vagyis a Virág féltestvére. Virág sose kérdezett felőle, merthogy az Ilonka édesanyja, a papa első felesége meghalt. Látta a szüleit, félnek. Hogy mit szól ehhez. Hogy a családban valaki meghalhat.

Virág nem szólt semmit. Én se. Egyikünk sem gondolta, hogy ez vele is előfordulhatna. Csakhogy mintha olykor – kimondatlan – összehasonlították volna a Virág viselkedését ezzel a Ilonkával, aki olyan mindig jó volt. Vagy inkább Virág mérte magát hozzá. A copfos, tiszta tekintetű kislány utolérhetetlennek tűnt.

Harminc évvel később, amikor megfutamodott otthonról, a vonatban könnyezve arra gondolt, Ilonka kitartana. Biztos nagy családja volna mostanra, s ő itt maradna, és lenne ideje mindenre...

Egy fényképpel meg egy hajtinccsel nem lehet versenyezni – nyugtatgattam iskolából jövet, meg lekezés közben.

– Nem kért meg senki, hogy versenyezzek – morogta Virág, de egész életében csak lopva pillantott a kislány egyre sárguló fényképére. Egyszer leakasztotta a falról és eldugta a szekrény mögé, de az még rosszabb volt.

Féltékenyek voltunk Ilonkára. Ilonka az édesanyjával együtt halt meg. Azaz megölték a németek. A németek iránti, Virág anyjától és a történelemkönyvből szerzett utálatunk igencsak megsokszorozódott e hírre. Valamikor ez idő tájt – de hány évesek is lehettünk? – Virág anyukájának első férje is kiderült. A lánykori fényképeket nézegettük, Virág anyuka gyönyörű, hatalmas kutyáit. És előbukant ez a fiatalember. Virág a nevében sem biztos, pedig lehetett volna a fia. Csak egész távoli rokonai maradtak. Virág sokat bámulta a kutyát, és büszke volt, hogy anyukája olyan vonzó és sikeres lány lehetett, de ennek a férfinak nem örült. A doberman kapcsán derült ki a házassága, mert a doberman, a kedvenc kutyánk, akiről a legtöbb képünk volt, nem költözhetett vele. Vagy a házasság elején elütötte egy autót.

Nem tudom, valóban ennyi kíméletre szorult-e Virág. Amikor meghalt a nagymamája, az, aki szóvá merete tenni az imákat (kismamának szólította), kivitték ugyan a temetőbe, de a sírhoz minket, gyerekeket nem engedtek oda. Volt valami furcsa ebben a temetésben. Vagy más alkalommal járt először a temetőben, s nálunk várakozott volna, hogy a szülei hazavigyék?

– Anyu figyelmeztett, hogy jó legyen apuval. – Fogalmunk se volt, hogyan kell ilyenkor jónak lenni. Egy darabig Virág nem mert szólni az apjához.

12-13 éves korára összeállt benne a szülei történetének az a változata, amelyiket ismerni akart. Fogságban ismerkedtek meg; az ismerőseik legtöbbje is ott volt velük fogságban, Ausztriában. Sok-sok nő, egy-két vénember, meg Virág bácsi, az egyetlen javakorabeli férfi, aki a parancsnokuk volt, de nem vették komolyan. Emiatt kellemetlenségei adódtak. Még mindig neheztelt ezért Virág anyjára, aki viszont, talán mint 1944-ben, ezen csak nevetett. Csűrben laktak, és parasztoknak dolgoztak. Nem kérdeztük, mivégre kerültek fogságba. Németellenesekkel ez megesik, ennyit tudunk a partizánkönyvekből.

A világ ez idő tájt – talán utoljára – egészen rendezett volt, mint a tankönyveimben. Vallásról már hallani se akartunk, ráadásul egy népszerűsítő ifjúsági könyvből kiderült, hogy a kereszténység a keleti Mithrasz-kultusz folytatása, a primitív keleti kultuszok viszont a görög istenhiteknel alábbvalóak. Virág nem is ismert vallásos embert. Azahogy az anyjának voltak titkos, furcsa, babonás szokásai. Hét végén nem dohányzott valami fogadalom miatt, de ekkor még tűrhetően viselte a heveny nikotinelvonással járó tüneteket. Később, gimnazista korunkban, a szombati ebédek elviselhetetlenné váltak, mert idegességében, vagy mert Virág szerint az apja kibíratatlanságától semmi sem védte, mindent rossznak talált. Mindent, vagyis a férjét, sőt a fiacskáját. Akik folyamatosan basáskodtak, de cigarettával elviselhető.

Virág bácsi korszerű emberként ateistának mondta magát. A legszűkebb családban sem mulasztotta volna el Virág anyjának szokásait babonának bélyegezni. De már az ágybeli imádkozáskor nagyvonalúan Virágra bízta, akar-e vallásos lenni. A világűrben Gagarin, a Szovjetunió hőse, nem Isten lakozott. Eszünk ágában sem volt a vallás és a többi babona.

Virág anyja időnként gyertyát gyújtott, vagyis mécseszt, de csak azután, hogy Virág lefeküdt, vagy legalábbis kiment a konyhából. Hideg, álmos reggeleken csak a láng zavaros emlékével találkozott – a dermedt, értelmetlen, céltalan viasszal. Később, talán csak jóval később mutattam meg neki, hány ablakban látszik mécsfény egyazon éjszakán. Véletlennek tartotta.

Vallásnak számíthat persze a karácsonyfa-ünnep. Én rengeteg ajándékot kaptam. Virág irigykedett, az anyja megpróbálta a szertartást elmismásolni. Virág unokatestvéreinél a mennyezetig ért a fa, Virág néni tehát hazacipelte a legnagyobb fenyőt, amit még elbírt, s előírászerűen és ügyesen eldugta az erkélyen, hogy Virág talán a bármicvót helyettesítő úttörőavatásáig se jött rá, hol rejtegeti. Az apja türt, sőt kegyesen megengedte, hogy az ő szobájában állíttassék fel a fa. Virág anyja díszítette, Virág meg, mint még annyiszor az életben, besétált a készbe, hogy lássa Jézuska ajándékait. A csillagszórót sokáig nem merte forgatni. Később apja helyett segített a fa díszítésében, és Jézuskáról többé szó sem esett.

Egy nap Virág felmászott a létrán, és kikutatta a gardrób fenti részét. Poros orvosi szikék és régi könyvek közt a *Magyar nemzet története* várt rá a milleniumi tíz kötetben, színes műmellékletekkel, a barna, féldomború borítón a haza védasszonya. Egy másik sorozat fakuló zöld kötésben pompázott, rajta arany háromszögek: Graetz hatkötetes munkája a zsidó nép történetéről. Hiányzott a 4. és 5. kötet. De nem a hiány szégyene miatt került Graetz a gardrób felsőpolcára, hátra. Beleolvastam. Unalmas volt, és emlékeztetett a biblia történeteire, amelyeket egy ismeretterjesztő gyermekkönyvtári könyvből ismertem.

Virág, aki már akkor gyűjtötte a könyveket, a felfedezés eredményét elhelyezte a nem éppen gazdag családi könyvespolcon. Szülei nem kommentálták, aminthogy más cselekedeteit se, kivéve, ha késve ért haza. Olyankor bántóan idegesek voltak.

Azt hiszem a Graetz-könyv címlapján láttuk először leírva azt a szót, hogy zsidó. Ez képtelenség, de a feledés jellemző. A szót Virág nem találta újszerűnek. Az osztályban a leletek közül csak a magyarok nagyasszonya számottevő csöcseiről történt említés. Én meg is simogattam.

Mint értelmes gyerek, Virág nem figyelte arra, amit körülötte beszélnek. Műveltnek számított, egy hét alatt befalta, mondjuk, Jan szovjet szerző trilógiáját a mongolok csfnjeiről. Tudta továbbá, hogy a németek elvittek embereket, de a halottakat, és a túlélőket, akiket ismert, nem kapcsolta össze a deportálással. Amikor egy nyáron az apja a zakopanei szakszervezeti üdülést kihasználva stikában Auschwitzba zárandokolt, és lebukott, mert útközben autóbalesetet szenvedett, Virág nem kérdezte, miért vállalkozott erre a bonyolult és értelmetlen túrára. Emiatt külön szégyellte magát.

Osztálytársaimmal többnyire az utcán dumáltunk. Egymás melletti házakban laktunk vagy tízen, ketten-hárman mindig lecövekelünk valamelyik bejárat előtt vagy a Molnár szabó üzleténél, félúton két kapu között. De az is lehet, hogy a túloldalon történt, a Faragóék házánál. Nyolcadikba járhattunk. Mintha csak ketten lettünk volna, de ez képtelenség, mert ha csak én vagyok ott, a kiváltó beszélgetésre nem kerül sor. Zsidókról vagy nem-zsidókról lehetett szó, s ő értetlenkedett. Méregbe gurultam:

– Ne tégy úgy, mintha nem lennél az.

Virág hazarohant. Anyja a konyhaasztalóri aprított valamit. Ezt könnyen felidézi, mert a műközlapos asztal ma is ott áll az ablak alatt.

– Ugye mi nem vagyunk... zsidók? – nehezen bökte ki. Félt a képtelenségnek tűnő igentől, de valahogy otrombaság is ilyesmiről faggatni az anyját. Már másnap se tudott visszaemlékezni, csodálkozott-e a kérdésem az anyja. Azt gondoljuk, régóta várta. Talán örült, hogy vége a gyerek előli rejtegetésnek (nem volt vége). Meglehet, ettől fogva még jobban féltette. Virág teste nem árulhatta el származását, hitközségi iratokban nem szerepeltették, de a tudása árulkodóvá teheti.

Talán mégiscsak csodálkozott, hogy az ő okos fiacskája ilyen hülyeségig menően önámító, bamba és vak.

Én biztosan nem örültem. Nem mintha különösebben foglalkoztattak volna bennünket a zsidók.

A már említett hasznos ifjúsági ismeretterjesztő könyvecske hatására a vallásokat úgy általában szégyenletes hülyeségnek ítéltük. De a zsidóságban volt valami gyanús titkolózás. A katolikus hitnek legalább van méltósága és fensége, nem titkolnivaló. Virágnak is mindig imponált az orgonamuzsikával megtámogatott üdvözülés.

Virágéknak mázlija volt. Hallottam a hasonló módon védett – igaz, budai – úrifiúról, akinek 17 éves korában vágják oda keresztény középosztálybeli diáktársai, hogy mit dumál itt egy zsidó. Addigra már harcos antiszemita volt. Virág változatában a srác az anyja előtt kezdett zsidózni, mire az elájult. A pesti legendárium szerint persze a történet végén a néni visszanyeri eszméletét, a fiú kimegy, sőt hazatér, azaz alijázik Izraelbe, ahol orthodox rabbi, persze és legalábbis.

Az osztálytársaimnak nem volt módjuk félreértésre. Élt a nagymamájuk, egy nagymama pedig nem tud, nem is akar változtatni a szokásain. Még ez se igaz. A barátnőmnek még a nagyanyja is hazudott, míg aztán a túlélés reményében mindenféle azonosulás lehetetlenné vált – még az unokának is.

Virág nem érzett semmi közösséget. Egy darabig ábrándoztunk még összetartozásról és megértésről, de ahogy az iskolában egyre a közösségi életet követelték, úgy vált a számunkra mindez hazugsággá és gyengeséggé. A zsidókhoz végképp nem tartozott. Az ember csak igen lassan fejleszt közösséget a pechével. Nem sokat tudott róluk, de a külsejükről – ahogy mindnyájunknak – voltak elképzelései. A regények segítettek, például Walter Scott a szép fekete zsidólányokkal.

– Ez nem zsidós pónem – Virág ma is így írja le magát.

A nagynénje kis Fritznek hívta, az enyémhez hasonlóan sima szőke haja, hideg kék szeme miatt, bár meglehet, visszafogott, érzelemszegénynek ható természete érdemelte ki a bókot. Legalább ennyiben meg volt elégedve a külsejével. Az anyjának egy fajszakértő nyilas testvér azzal udvarolt, hogy ő tudja, Margitka minden papírja ellenére vitathatatlanul árja. Virág bácsin sem volt semmi faji.

– Ezt nektek is el kell ismernetek! De ha a szüleim mégis azok, engem biztos csak örökbe fogadtak. – Még nem tudtuk, hogy minden második kék szemű zsidó kamasz örökbefogadottságról képzelődik.

De ugyan miért fülött volna a foga a zsidósághoz? Első gimnáziumban kivezényeltek bennünket egy osztálytársunk édesapjának temetésére. A gajdolás, a ruha szaggatása – és közben aggodalmas vigyázat, ne hogy kárt tegyenek a szövetben! – méghogy ehhez lenne köze? A helyszín ismerősnek tűnt – a nagymama temetéséről!

Otthon még mindig nem hallotta a szót. Cionista hajlandóságú nagybátyja se beszélt ilyesmiről előtte. A suliban nem téma: a polgárcsemeték és fejes gyerekek, szinte kivétel nélkül mind zsidó; nem téma. Feszültség se – vagy ez is elkerülte tompa észlelésünket. A zsidók voltak többségben, így megengedhettük magunknak, hogy az osztály egészen hétköznapi, normális alapon húzzon szét.

A zsidók – e távoli törzs – iránt (előttem is titokban, maga számára se megvallottan) Virág mégis kezdett rokonszenvet gyűjtögetni. Kölcsönadtam neki az *Igazak ivadéka* című könnyfakasztó krónikát, s ez megtette a magáét. A keresztény szentek helyére zsidók kerültek. Némely kedvenc magyar frónk zsidó minőségében pusztult el. Ettől azonban nem lettek zsidók, vagy legalábbis a temetőbeli szörnyű jajgatáshoz továbbra sem volt közük.

Minderről hallgattunk. A hallgatás bizonyította, hogy az egészhez semmi köze. Kizárta magát ebből a világból, hogy elhihesse, mások nem sorolják ide. A zsidóságban maradt valami szégyenletes, nyilván mert nem jelentetett nyerő lapot. Varsóban hiába lázadt a gettó, a hősök nem küzdtek át magukat a csatornán. Egy éjszakára kaptuk kölcsön a *Mila 18*-at; Virág aznap éjjelre nálunk maradt olvasni. A szülei azt hitték, csajozik végre.

1967-ben, a hétnapos arab–izraeli háborús mérkőzés lefújása napján érettségiztünk. A hivatalos álláspont oly antiszemita volt, hogy még a zsidóevők Izrael-párti szimpátiáját is biztosra vehetjük. Virág ezzel együtt marhaságnak találta, hogy igazgatónk provokatív kérdésére Krajcsovics, az iskolai KISZ-titkárunk a vizsgán Izrael igazát bizonygatta. Tette ezt ráadásul az Ijfü Gárdjáról szóló propagandafilmről tanult hősi testtartásban. Osztályfőnöknőnk zsidó. Naná, hogy ostoba igazgatónk szintúgy – a hücpeség végül nem ártott Krajcsovics egyetemi felvételének.

Virág jóval később jutott a hücpeség, azaz zsidó hübrisz stádiumába. A magyar deportálások fölötti dühében a szüleit arra méltatta, hogy beléjük rúgjon:

– Hány csendőr volt ott? – kezdte alamuszin – Három? Miért nem estetek nekik? Vagy legalább szökettek volna meg! Micsoda dolog az, hagyni, hogy összetereljenek?!

– Ki rohanta volna meg a csendőröket? A férfiak muszosok voltak, kint a fronton – értsd: 1944 nyarára halottak. Csupa öreg meg gyerek, meg asszonyok voltunk.

Az anyja meg se pofozta. Védtelen volt. Még mindig, vagy ezúttal is.

Az ellenállás hiányán szegyenkezett? A tehetetlenségüket, a védtelenséget és kiszolgáltatottságot idézte föl benne annak a buta vádjá, akitől a legkevésbé várta? Vagy mindig is erre várt?

– Mintha az ostobaságon szánakozott volna – jajgat Virág megbánós korszakaiban, amikor már nem volt, aki felmentse az önvádak alól, csak önmaga. Otthon sosem bírálták.

– Meghagyták nekem, későbbre, a hagyatékba, ezt a keservet is.

Ha valaki megadón húzódna föl a marhavagonba, az Virág. S ha a kétségbeesése helyet hagyna bármi másnak, a többi bevagonfrozott ügyeskedésén vagy ügyetlenségén bosszankodna.

Sokat tervezgette a deportálást.

– Ez a zsidó mentalitás kezdete – mondta, nem éppen lelkesen. – Készülök a múlt üldöztetéseire, miközben leintem a nervózus zsidókat, akik aktuális üldözésről panaszkodnak.

Biztattam, magam se lennék valami nagy ellenálló az ő helyzetében. Igen, engem is a legpéldásabb borjúként lehetne terelni. Egy egyetemi kiránduláson beszélünk először erről, az után, hogy jó családokból származó évfolyamtársaim, engem és Virágot mint szintén jobb elemet a társalgásba bevonva – nem is fojtott hangon – arról vitatkoztak, hogy az eleve távol tartott – elkülönülő? – zsidókon kívül ki fia borja méltatlan még arra, hogy szóba álljanak vele. A zsidókkal lehetnek tán határozottabb terveik is, de 1967–68 táján ezek megvalósítására kevés esély látszott. Kishitőségükben Virág osztozott. A történelem lódulása, melynek végén kormányzati pozícióból kísérlehetik meg a nemzetisztítást és -tisztogatást, elképzelhetetlennek tűnt.

Nem sokkal e hallgatva túrt éjszaka után dékánunk Krajcsovicsot mint nagypolgári elemet kicsapással fenyegette. De a Virág-féle struccot csak az győzi meg, ha a védtelen fenekébe rúgnak. Ezidőt az alapon próbált hátat fordítani a világnak, hogy szenvedélyes kapcsolatba keveredett egy bizonyos Lizával.

Alig hálták el a nászt, a második legtisztább vérvonalú éjszakai tervezgető, a nagy egyetemi előadóterem első sora előtt állva magához intette a rokonszenves Virágot, s féltő gonddal faggatta, tudja-e, ki ez az F. Liza? Mármost hogy tisztában van-e azzal, miféle?

Virág döbbsent és népiesen bamba képét látva az ősvér jóindulatúan sziszegte a szája sarkából:

– Hát nem tudod, bm.? Hát zsidó, bm.

Virág hümmögött, azzal odahagyta. Mi tagadás, nem örült különösebben, hogy zsidólány a szfvbéli szeretője. Még kevésbé, hogy e minőségében, a zsidólány szeretőjeként tartják számon.

Egyébként teljes joggal. Ezúttal telibe kapta az Ószövetséget, vagy valami hasonlót, amit Talmud és Tóra néven emlegettek. Lizája ugyan még csak megindult a kiszitkárságtól Cionhoz vezető útján (nem csekély megalázásokkal siettették haladását), de szülei – kellő számú lágerrel a hátuk megett – a legnyersebben, minden fenntartás és virági teketória nélkül, nyíltan és magától értetődően, kerek perccel zsidók voltak. Virág panaszkodott: Lizáéknál a zsidó és nem-zsidó társadalmat gettófal vagy vizesárok választja el, a kettő közt elveszett lélekként kikeresztelkedettek bolyongnak, s leleplezett félvérek pottyantak az elválasztó árok pocsétájába. Úgy kell nekik! A világot antiszemizmusból gyúrták, s Liza szüleinek túlélésben edzett érzékeny műszerei szüntelenül a gyűlölet közelgő földrengéseit jelezték. Filozofia létezése – a logikai teljesség kedvéért – megengedett, de ezekről föl kellett tenni, hogy a feleségük vagy a szeretőjük zsidó. Esetleg egy nagymama.

– Talán nem is olyan fontosak a zsidók, hogy mindenkit érdekeljenek – okvetetlenkedett (vagy reménykedett?) Virág. Kinevették. Liza szülei szerint a zsidók sem jobbak másoknál, de azt az egy előnyét a zsidónak melegen Virág figyelmébe ajánlották, hogy a zsidó legalább nem zsidó mivoltunk miatt fordul elénk. Remekbe rántott sertésszeleteket fáltunk Tatussal (így szólítottuk – Virágot kivéve – Liza apját), aki mindig hat személlyel többre süttött-főzött. Sose lehet tudni, hogy mikor toppan be egy haver. (Szám-talan haverja volt, többségük – a hitsorsos haverok elpusztulván a háborúban – legfeljebb tiszteletbeli izraelita.) A rántott husihoz tormás cékla és Kohn-vicek jártak.

Virág erőlködött, hogy lássák, ő mindezt merő udvariasságból tűri el. Csak a kedvükért izraelita, ám semmi köze fordított, védelmi fajelméletükhöz. Mivel e viselkedése tökéletesen megfelelt a megjátszós pesti zsidótól várhatóknak, ráhagyták.

– Véletlenül vagyok zsidó, a véletlen pedig nekem nem számít. Ami nem számít nekem, az egyáltalán nem számít. Nem létezik.

Ezzel próbálkozott a munkahelyén is, miután – feltevése szerint mint polgári elem és zsidó – a szülei által remélt állást nem kapta meg. Zsidók és nem zsidók bedugták – helyettem – egy hivatalba, ahol az iktatások fölöslegessége a jelentéktelenség oázisát varázsolta köré. Az oázis élén harcosan párttag zsidók álltak. E körülmény ismeretében később megdöbbenéssel hallottam, hogy Virág igazgatója, valami torz újlipótvárosi pletykák alapján Virág szüleit harcos cionistának véli. Virágot a zsidók belpolitikájában igencsak járatlan főnöke védte meg, mondván, hogy ennek semmi jelét nem fedezhetni föl Virágon. Neki elhitték.

A főnök igazat mondott. Virág kocsmázott, ami az otthoni felfogás szerint egészen keresztény tempónak számított – bár ezt így sosem mondták a szülei. Virág anyuka megadóan, sőt nevetve mosta fel fiacskája hányásai nyomát, ha a karrierizmust nem bírta Virág gyomra.

Virágéknál senki sem ivott.

– Ez testesíti meg nálunk azt a kevés egyetemes zsidó értéket, ami a szüleimnek megmaradt. Ámbár az egyik nagybátyám apám szerint részeges, ami anyám rokonságára jellemző elfajzás.

Ittunk Virággal. Rossz lelkiismerettel. Az egész semmirekellő, dologtalan magyarság ezt teszi. Virág berzenkedett, de azt akarta, hogy elfogadják, ahhoz pedig a befogadáson át vezet az út. Beilleszkedni, sejtetnem egyébként, legfeljebb alkalmilag sikerülhet.

Fenntartással berúgni! Ez volt az új irányvonal. S hogy a fenntartás nyilvánvaló legyen, Virág mindenki számára kínos iróniával kilúgozott izraelitaként beszélt magáról, és megjegyzéseket tett a gójokra, de úgy, hogy ezzel a bornírt zsidókat vélte gúnyolni. Nem sokat kockáztatott; barátai és szeretői meg csupa kínosan vigyázó filozemiták. Vagy ami sok zsidó szemében képtelenségnek számít: egyáltalán nem létezett számukra a zsidó mint kategória. Egy hölgyismerősünk, tót–sváb keverék, ki tudja miből gyűrt büntudattal reagált az antiszemitizmus legenyhébb gyanújára is. Pontosabban, nem ismert e dologban enyhe gyanút, és pofozkodásig menő botrányba keveredett, ha zsidózni hallott. Virágot is felpofozta. Virág egy szépséges és egészen szlovák barátnője viszont egyszerűen nem értette, mire célozgat Virág, amit viszont Virág nem értett. Hogy valaki a gyűlöletet – csak úgy általában – annyira utálja vagy megveti, hogy emiatt filozemita, az fel sem vetődött.

A karácsony éppúgy idegesítette, mint a hanuka, s ezért, nem épp logikusan, úgy tartotta, egészen keresztény módra él, mivel pogány. Az anyja, ahogy öregedett, újra megtartotta a hosszúnapi böjtöt, és már nem titkolta előttünk, hogy évente legalább egyszer (gyanakszom, talán többször is) elmegy a zsinagógába. A karácsonyozással teljesen felhagytak. Ez Virág változó munkahelyein kényelmetlen zavarodottságot okozott volna, így egész évben kapott ajándékait rakta egy közepes méretűnek képzelte fa alá, a mi mértéktartó családi szentesténkről mintázott ünnep keretében.

Mint a modern amerikai irodalom lelkes hívei, lassacskán utólértük hitetlen környezetünket. Kezdtük fölényesen használni a *barmicvó* és a *mecieh* kifejezéseket, bár ez utóbbit ma is összekeverem a *micvével*, a jócselekedetet a rituális fürdővel. Virág azt képzeli, csak nők járnak ide, havivérzés után. Szerintem téved; ezen jól elvitatkozunk. Sose mennénk el ellenőrizni.

Negyvenéves múlt Virág, amikor New York-i rokonai óhajára működő zsinagógába tette a lábát – életében először. Megelégedésére elkéstünk. A vallás, az otthoni, ősi és barbár kis rítusokkal, kenyérnek borba mártogatásával és a mechanikusan elmorgott áldásokkal – szintén a New York-i rokonság jóvoltából – megmaradt viszolyogtató, megbélyegző kicsinyességnek. Némely áttértek – utólag – felszínesnek tartják a zsidó rítust. Virágnak nem volt szüksége áttérésre – „ugyan mihez térjek?“, szokta kérdeni –, de olykor zavarba jött, ha – megintcsak New Yorkban – kiment a konyhába. A Central Park-i lakásban egy kóser háztartás tisztaságán kellett örködni. Megvetést és dühöt és félelmet érzett a megkülönböztetés kedvéért kék (*milchig!*), illetve piros csíkkal ellátott evőeszközök és fiókok láttán. Szégyellte, hogy kényelmetlenül érzi magát, és haragudott, hogy ez még jelent neki valamit.

– Miért épp ilyesmihez kell tartoznom? – de csak nagyon kevesektől merte ezt kérdezni.

És félt, hogy összekeveri a tejest és a húsost, ami ugyan (az isteni igazságszolgáltatást itt leszámítva) sosem derülhetett ki, de azért vihette volna az egészet elásni a Central Park homokjába.

Ha már vallás, legyen orgonaszó és gótika. Ilyenkor engem idéz.

Ahogy az egypárturalom állóvize kezdett elszivárogni, a fenyegető, késlekedve lemeszelt feliratoktól megrettent asszonyosságok zsidó kulturális körökbe kezdtek járogatni. Tíz vagy negyven évvel korábban a párt emlíjét harapdálva reméltek orgazmust, most fakuló arcbőrüket a hirtelen megtalált közösség büszkesége pirosította. Állítólag egyébként ingyen lehetett Izraelbe utazni, ingyen, Bécsen át, ahol külön vízum-

lapot is adnak, nyoma se marad, ki merre járt. Virág a New York-i rokonoknak még megbocsátotta, hogy olyan zsidóság (és republikánusok), de ezt a súrlódással gerjesztett testmeleget, a lihegést és potyázást utálta.

Még a zsidók javára szolgáló tények is megkülönböztetésként zavarták: sértetten telefonált, amikor egy jóindulatú magyar tudós kiszámította, hogy a zsidók IQ-ja a legmagasabb, és mennyivel.

– Pont azt érzem, mint amikor Goethénél pofon csapott az a bejegyzés.

Ezt már kívülről tudtam, annyiszor panaszkolt: „A szobába egy ács meg egy zsidó lépett” – vagy valami ehhez hasonló.

– Hát persze, hogy ezt a weimari miniszterbőlyagot istenítik. Ez leglényegük, ez természetes nekik: Goethe – hogy ellensúlyozhassák a kellemetlen Heinet.

Virág meggyőzőhetetlen. Szerinte a zsidó mivoltot észrevenni és a zsidót nem szeretni egyköttyű. Néha elszörnyed: hátha az antiszemitizmusra gyanakvás a zsidósághoz vezető út első lépése. Megnyugtatom: nem az első. S hogy nem is kell erre az útra lépni, ha minden helyzetben a zsidó gójt, az árja meg zsidócskát képzel maga mellé, a maga helyébe, és azt teszi, amit a másik tenne. Virág csak nevet ezen. Az igazat megvallva, eddig nem sok sikert aratott az elméletem.

Másfelől viszont mégis rejtett – nem is olyan rejtett – elégedettség fogja el, ha kiderül, hogy valamely jeles személy zsidó volt. Pedig hát mi haszna abból, milyen arányban töltötték meg éppen ők a fásori evangélikus gimnáziumot, hogy aztán, amerikai állampolgárként Nobel-díjat kapjanak?

– Legyenek nagy emberek, aztán, ha kiderül a származás, annál jobb.

Idáig jutott a kóser háztartás árnyékában.

– De miért van az, hogy a származás szó zsidót, esetleg arisztokratát jelent?

Virág tudja a választ. Igazából az érdekli, miért nem tettük fel a kérdést.

Amellett magyar nacionalista.

Akik eleve mint zsidók vergődtek hírnévre, mint Theodor Herzl Tivadar, nem izgatják, legfeljebb mint magyarországi sarjak. Herzl ott született, ahol később Karinty Frigyes gyerek volt – ez tetszett nekünk.

De kifelé minderről hallgatott.

– Összetörök az üvegburám, hacsak kimondom a szót.

Ezt nem engedhette meg, még a legjobb barátai, a szívbeli szeretője előtt sem. Legföljebb ha zavarba akarta hozni. Tőlünk nem választotta el semmi, de az előfeltevések cinkossága hiányzott, az a cinkosság, ami Szófiában tört rá, amikor egy tel-avivi tudós mellette reklamált a portán, a piszkos törülköző miatt.

De ez a hirtelen kölcsönös megértés is zavarta. Az egyetértés bizonyítékul szolgálhat a világméretű összeesküvés-vádban.

Szóval semmi javulás tizenöt éves kora óta, mikor Milánóból Pest felé vonatozván (kozmpolita kiváltság?) beleszerett egy izraeli, ám a nagymama révén Király (akkor épp Majakovszkij) utcai, talán akrobata lányba, akinek még célzás formájában sem merte feltárni származásuk közösségét. Igaz, az izraeliség és az ő pesti gyökerei két különálló dolognak tűnt, s ma talán Izraelben is így látják ezt. (Nem hinném, hogy a lány ezért nem váltotta be eddig ígretét – hogy majd jelentkezik.)

35. életévében viszont odavágta egy fanyar mosolyú ismeretlennek, hogy „zsidó vagyok”.

– Félreértések elkerülésére vallottam meg. Hogy ne azonosítson a belügyminisztérium közénk ültetett alkalmazottaival.

Azt meg se merném kérdezni tőle, miért gondolta, hogy a BM előítéletes.

Később eltűnődünk, miért a „megvallottam” kifejezést használja. Ez közlés, nem vallomás, mondogatom neki. Hiába.

Nem is vallomásnak hangzott, gondolom, inkább kihívásnak. Egy balzaci korú nyugatnémet hölgy volt Virág áldozata, a háború utáni büntudat-németség finomlelkületű képviselője. A férjét kísérte utószononi balatoni konferenciára, ahol aztán grimaszokkal és pikírt megjegyzésekkel tették emberszabásúvá a Német Demokratikus Németországból érkezett párthólyag – ma az össznémet Bundestag képviselője – emberfeletti bornírtóságát.

Ahogy kimondom, amit Virág akkor mondott – „Ich bin ein Jude” –, szégyen fog el, ahogy akkor Virág és a hölgy is szégyent érzett. A Goethe szobájába lépőnek legalább nem kellett szólnia. A német hölgy és Virág: eltérő szégyenek békés egymás mellett élése. Mégis van a zsidókban hiba; a zsidókban van a hiba. Miért

nem zavarja a nyilast, ha nyilának mondjuk és miért jön zavarba, miért sértődik meg a zsidó, ha lezsidózzák.

A hölgy érzékeltette, készséggel mentegetőzne. Virág beléfojtotta a szót – össznémet szempontból nézve igen udvariatlanul. De Virágnak dicsekednie kellett azzal, hogy most, először életünkben – és rögtön egy németnek! Teátrálisak voltak – tehát hatásosak. Olyannyira, hogy elsírták magukat mind a ketten.

Ha rám mondanák, az persze más. Az nem színpadias. Hanem nevetséges. Képtelenség. (Mintha az egykori kis Fritzet hallanám).

– A zsidó szót egy dibuk mozgatja, bennem és körülöttem. Miután oly szerencsésen – bár németül – kibukott belőlem a kijelentés, a szellem megint kerekelt oldott. Nem kell a származás véletlenéből ügyet csinálni. Ráadásul ez egy unalmas véletlen.

Aztán a dibuk legyintett egyet – és minden összeomlott. (Azt hittük.) Hallgathattuk a repeső párttikárnő (akkor hirtelen csak ex-) ömlengését élete legnagyobb élményéről az Ígéret Földjén, és a csaknem ottmaradásról erecbe.

A német hölgy ismét meglátogatott minket, s félénk mosollyal, hitetlenkedve azt kérdezte, igaz-e, hogy amióta nincsenek kommunisták, antiszemitizmus van.

Kényszeredetten összenéztünk. Most mit mondjunk? Virág – így utólag – úgy tartja, antiszemiták a kommunisták alatt is akadtak; csak zsidó volt kevesebb.

A hölgy azonban beismerésnek vélte a kényszeredett hallgatást, s fejét csóválta:

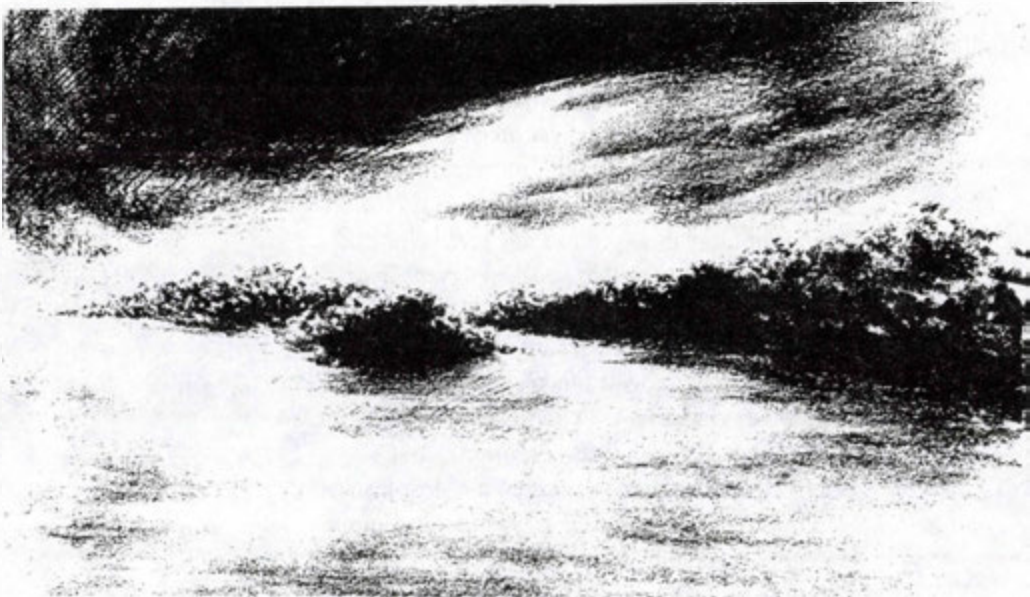
– Ó, Istenem, hiszen ez ízléstelenség!

A dibuk a történelmi változások ürügyén rengeteg tréfát megenged magának. Virág is nyilván ezért kapott New Yorkban állást, igaz, ott magyarként foglalkoztatták. Pesten elmismásolta (jiddis), s ha sarokba szorították, tréfára fogta, miféle kapedlis és kapedli nélküli hitsorsosok és ladinok az ügyfelei, New Yorkban pedig bölcsen rejtegette, miféle langyos – az se: híg – zsidót fogadtak maguk közé. (Gondolom, azért feltűnt.)

Sokszor magával visz. Egy fogadáson, ebben a New Yorkban, finom, halványrózsaszín, kóser lazachalmok közt préselődve egy kedves, főfoglalkozású zsidó asszonynak elmeséltem a zsidó fiúcska esetét, akinek azonosságát a háború után is rejtegetni akarják a jó szándékú, rettegő, lágert túlélő szülők. Meg is hatódunk mind a ketten az én fordult Anna Frank történetemen.

– A true novel! – sikította az asszony, és rögtön praktikus ötlete támadt: – Írd meg! Siker lesz! – Majd a fogyókúrája jutott eszébe, s könnyes szemét megtörölendő, letette szendvicseit.

Egyébként zsidótojáást evett, egy hagymával kevert keménytojás-készítményt, amit én sosem kóstolnék meg.

Horkay Hörcher Ferenc

HOMÁLYBAN ISMERŐS HANGOK LAKNAK

Ha egy nyári délután fölébreds,
az emeleti szobában bennrekedt
hőség úgy dől a falakból, mint
szitokszavak a szájból, halántékd
két pólusa közt egy ideg pendülésig
megfeszül, iszol egy félpohárnyi
mindennapi halált, nem vág fejbe,
csak a torkod kezd lobogni, az
ablakon át hallod a fürdőzők
zsivaját, a roletták közt beszökő
fény alvó lányod tarkójához ér,
feladod a harcot, izzadt ingedben
végigdőlsz az ágyon, különös
álmot látsz. Este van, ülsz a kertben,
vízcsobogás, az ég világos magasában
elegáns madarak vitorláznak. A
lassan lehulló homályban ismerős
hangok laknak.

BŐRÉNEK RESZKETÉSE

Tenyeredbe fogod a töredék estét, és megnézed,
van-e benne vers. Tessék: amit érzel: egy test,
enyhe lázban, betakarózva is fázik. Amit hallasz:
szögek zenéje a falban, tenger mélyén rian
egy repedés. Zümmög az idő, megereszkednek
az izmok, mint magtól a gyümölcs húsa, elválík
egymástól tárgy és képzete. Lány szél kel, kislejű
kószál a parton, mezitláb köveken egyensúlyoz.

Már az éjszaka leszállt, redőnyök leeresztve.
Csukott szemek mögött filmkockák peregnek.
Kutató kezéd avarban, asztalfiókban – félelmeim
közt kotorászik. Mindig is így történt, ami
velem esett: kiválaszt, kiválasztom. Most kiterítem
eléd a tényeket, te válassz! Egy lelassult délután
emléke. Utcánkban a májusi lombok lengése.
Esző után a vágott fű illata. A víz bőrének reszketése.

A SÉTAHAJÓ MÁSODIK KÖRÉRE VÁRT

Mire az álom végetért, fekvő
 testedről lehullt az árnyék
 takarója. Felültél. Néztél a
 partfalra csapódó hullámokat.
 Délután volt, az erős fényben
 szemed könnyelábadt. A
 szomszéd öbölben néhány
 gyerek hangosan lubickolt.
 Csillámló testek a túlexponált
 fényképen. Alatta sirálylárma.
 Két vízre rogyó fastég a tó
 közepén, tüntetően, érzelmesen.
 A parton egy sötétbarnára
 pácolódott fiú a kutyájával.
 Amikor úgy éreztél, elmúlt
 a veszély, a szél a parti fák
 ezüstös leveleit zizegettette,
 a sétahajó második körére várt.

VIGYÁZZÁK A TEGNAP TÖRTÉNESEIT

I.

Hármas osztású ablak. Az egyik osztásban
 félrehúzott csipkefüggöny finom rajza,
 ívelt redők mozgékony átfedései.
 A második osztásban asztalilámpa kontúrja,
 betonház bal felső sarka. A harmadik
 osztásban ismét egyenletesen
 eloszló függőnyminta, hintaszék. Mindez
 a sötét decemberi ég visszfényeibe vonva.
 Ágyában féléves kisfiunk, alszik
 az átfedések és áttünések ritmusa.

II.

Szárazvirágcsokor hulló szirmai, apró
 levélszilánkok a padlón. A hullámosra
 aszott napraforgótányér porfogó: minden
 bútorra, növényre, tárgyra, pillanatnyi
 szünet nélkül finom por szítál. Vénarancs
 ecsetnyomokat hagy a behulló napfény a
 tapétán. Mire a vers véget ér, a pianón
 felgyullad a sárgaernyős lámpa. A törékeny
 szárú csúcsán gubbadó mákgubók ölükbe
 rejtik, a porcelánfigurák éjszaka is
 vigyázzák a tegnapi történéseit.

G. István László

ÚRDAL

*Alszik a tér, egy a síkja.
Amihez ér, széthasítja.
Szemek forognak még a térben.
Foltjukat őrzöm,
úgy vagyok ébren.*

KÖRTÁNC

*Ha majd tó lesz a tenyerem,
tenyerek alatt temetik a fákat.
Még lejjebb temetik a tavat,
fává vált tenyerek alatt.*

FÉNYKÉP

*Bármelyik pohár fölött
tükrödben hajolsz
egy másik szomszúságba.*

PARKBAN

Illett hozzád a park. A szétázott bokrok,
csöpögős fák viharváró magánya. Mikor
tudják, hogy nincs vihar. Csábított
a csendes eső, a hétköznap, a város széle.
Az egyediült neked hivatásod.
Nem akartál az esernyőm alá
beállni. Mellettem most is úgy mész, mintha
bokor lennék, minden lépésre
más bokor, ágakat lehet igazítani
rajta. Nem bánod, hogy nem virágzom.
Illik hozzád a park. Irányt kap benned,
ami céltalan, a fűvön-salakon
gázolás, hogy nincs egy lélek, aki
utadba állna. Űzöd a parkot, vagy
téged kerget a park. Egy fűszálat
leszakítasz, ujjadon tekered, szorosán,
többször. Kicsi a park, újabb kör,
újabb szorítás. Új séta, régi séta. Hány
sétád ázik újra benned, s hány körig
bírod, hogy torkodban ne szitáljon
az eső? Ernyőmet egyre kevesebbszer
ajánlgatom, nem védlek, nem
csodálkozom, mikor bogarak szállnak
a szádból. Ahogy tisztul az ég,
egyre földesebb a szemed. És a bogarokról
azt hiszed, hogy virágpör.

Paszternak–Cvetajeva–Rilke

Levelezés háromszögben

(részletek 2.)

A döntés után, hogy egy évvel elhalasztja (Nyugatra tervezett) útját, Borisz Paszternak boldog-emelkedett lelkiállapota lassanként borongóssá és nyomasztóvá változott. Elkeseredettségét csak fokozta, hogy semmi hírt nem kapott Cvetajevától – sem Rilkeről, sem arról, hogy Rilke hogyan fogadta levelét.

Végül aztán május 18-án érkezik meg a régen várt válasz, a val-mont-i szanatóriumból. „Ez a rövid levél volt az egyik életem kevés megrendülése között, álmodni sem mertem erről” – írja harminc évvel később Paszternak.

Cvetajeva ajánlottan küldött levelében két világoskék ív volt található. Az egyik – épp az említett Rilke-level, amelyről „álmodni sem mertem”, s amelyet „századrészben sem szolgáltam meg”.

Rilke B. L. Paszternaknak
Val-Mont, Glion (Vaud)

Kedves Borisz Paszternakom,
kívánsága közvetlenül ugyanabban az órában, melyben levele szárnycsapások suhogásával vett körül, teljesült: az Elégiák és a Szonettek Orpheuszhoz máris a költőnő kezében vannak. Ugyanezek a könyvek hamarosan, más példányban, eljutnak majd Önhöz is. Hogyan köszönjem meg Önnek, hogy megláttatta és megéreztettem velem, amit oly csodálatosan gyarapított önmagában. Az, hogy lelkében ennyi hely juthatott nekem – nagy szívének dicsőségére válik. Kísérje útjain ezer áldás. Ölelem

Rainer Maria Rilke

Paszternak egész életében megőrizte, s hosszabb utakra örökké magával vitte ezt a két ívet. 1960-ban bekövetkezett halálakor a két iratot egy borítékból vettük elő (= írják a levelezés kiadói, Jelena és Jevgenyij Paszternak), mely a következő feliratot viselte: „a legdrágább”. A borítékot egy bőrből készült levéltálcában találtuk Paszternak öltönyében.

A második, szélén kirojtosodott íven egy – Cvetajeva kezétől származó – mondat állt, Rilkének a költőnőhöz intézett leveléből:

„Paszternak benső részvételének ereje és teljessége annyira megrendített, hogy ma nem tudok többet mondani: a mellékelt lapot azonban, kérem, küldje el barátomnak Moszkvába. Mint egy köszöntést.”

Cvetajeva félreértette Rilkének saját betegségére tett finom utalását. A költő figyelmeztetését – hogy ti. egyszer esetleg akaratán kívül képtelenné válhat a válaszádsra – ő közönyösségnek és érdektelenségnek vélte.

Kéthetes magányos tépelődés után – ennek nyomai fölismerhetők az ebben az időszakban írt, Paszternakhoz címzett levelekben – Cvetajeva újra fölveszi a szálát Rilkével. A költőhöz tervezett utazásról tesz említést, amelyről Paszternak álmodozik.

M. I. Cvetajeva Rilkének
St. Gilles-sur-Vie, 1926. június 3-án

Sok minden, sőt minden a füzetben marad. Neked csupán néhány szó Borisz Paszternakhoz írt leveléből:

„Mikor örökké arról faggattalak, mit csinálnánk majd közösen, egyszer azt válaszoltad: »Elmegyünk Rilkéhez.« És én azt mondom neked: Rilke keresztsje az, hogy semmire, senkire nincs szüksége. Ő a birtokos hidegét árasztja, akinek én már a hatalmában vagyok. Nincs mit adnom neki, ő már mindent elvett. Nincsen szüksége rám és rád sem. Az Erő, mindig vonz és taszít. Valami nem akarja benne (ismered a nevet), hogy figyelmét eltereljék. Nem szabad elterelni.

Ez a találkozás ütés a szívemre (a szív nem csak ver, őt is verik – valahányszor csak magasabban ver!). Annál is inkább, mert teljesen igaza van, hogy mi (én, te) legjobb óráinkban ugyanazok vagyunk.”

Egy mondat leveledben: „...ha egyszer csak híretlen maradnál, Téged az ne tartson vissza attól, hogy írsz nekem, valahányszor...”

Rögtön, ahogy olvastam: – ez a mondat nyugalmat kér. Nyugalmat adtam. (Megnyugodtál kicsit?)

Tudod, mit jelent mindez: nyugalom, nyugtalanság, kérés, teljesítés stb. Figyelj, azt hiszem, én ezt híretlen egészen pontosan tudom.

Az élet színe előtt az ember *mindig és minden*; ahogyan él – az ember *valami és most*. (Létezik, birtokol – egyremegy!)

Írántad érzett szeretetem* napokra és levelekre, órákra és sorokra darabolódott. Ezért a nyugtalanság. (Ezért kértél nyugalmat!) Levél ma, levél holnap. Élész, látni akarlak. Áttelepülés az Örök-ből a Most-ba. Ezért a kín, a napszámlálás, minden óra üressége, az óra már csak mint lépcső – a levélhez. A másikban *lenni* vagy a másikat *birtokolni* (vagy egyáltalán birtokolni akarni – *akarni*, ez egyremegy!). Mikor észrevettem ezt, elhallgattam.

Már vége. A vágyaimmal én hamar elbánok. Hogy mit akartam Tőled? Semmit. Inkább – Érted. Talán, egyszerűen – Hozzád. Levél nélkül már – Nélküled. Sőt – még rosszabb. Levél nélkül – Nélküled, levéllal – Nélküled, Veled – Nélküled. *Benned!* Nem *lenni* – Elpusztulni!

Én ilyen vagyok. Ilyen a szerelem* – az időben. Hálátlan és önpusztító. A szerelmet én nem szeretem és nem tisztetem.

*A szerelem roppant alantassága...***

Így hangzik egyik verssorom. (La grande bassesse de l'amour, vagy – még jobb – la bassesse suprême de l'amour.)

Tehát, Rainer, vége. Nem kívánkozom Hozzád. Nem akarok akarni.

Talán – egyszer – Borisszal (aki messziről, egy sornyi hír nélkül mindent „megérezte”! A Költő hallása!) – de mikor – hogyan... Nem beavatkozni!

És – hogy ne tarts alantásnak – nem a kín miatt hallgattam – e kín gyűlöletessége miatt.

Most már vége. Most írok Neked.

Marina

* Alkalmassint folyamodunk az olvasóhoz: döntse el ő maga, vajon a Liebe szót szerelemnek avagy szeretetnek fordíttassék Cvetajeva levelében. (A ford. megj.)

** Cvetajeva levelében oroszul: *V velíkoj nyizosztyi ljubví...*

Rilke M. I. Cvetajevának

Château de Muzot s/Sierre (Valais)

Svájc, 1926. június 8-án (este)

Hát az én jelentéktelen, kicsiny szavam, miután föltornyoztad magad előtt, hát ő vetette ezt a roppant árnyat, amely mögött oly érthetetlenül elmaradtál, Marina! Érthetetlenül, s most már megértve. Hogy azt leírtam, mondatomat, az nem – mint Borisznak írod – *kereszt*-viselés, ah, szabadon, Marina, szabadon és könnyen ejtettem, csak (s Te is erre gondolsz) némileg óvatlanul! Csak egyáltalán nem elősejtelem nélkül. És ejtem egy ideje – gyaníthatólag testi okokból – mindig aggodalommal, hogy netán valaki, valaki kedves netán teljesítést vagy fordulatot remélné tőlem, és én akkor kudarcot vallok s elmaradok a várakozás mögött. Pedig még mindig győzöm a legnehezebbet, nekifutás nélkül... de hirtelen rettegek egy levél kényszerétől (a bensőtől is, a boldogtól is); nehéz feladatként tornyosul elém: lebírhatatlan.

Hogy mindennek így kell-e lennie, a Te belátásod szerint? Valószínűleg. A bennünk megelőlegezett tudás: tán bizonyítsuk azt, ujjongjuk túl, erőnek erejével? Ma egy egész költeményt írtam Neked a szőlőhegyekben, egy meleg (de sajnos még nem egészen átmelegedett) falon ücsörögve, dallamával elbűvölve a gyfkokat. Láthatod, visszaérkeztem. De ősi tornyomban még kőműveseknek és egyéb mestereknek kell gyakorlatozniuk. Nincsen nyugtom sehol, csupa hűvösség és nyirok ez a szőlővidék, mely máskor olyan biztosan pihen a napfényben.

Nos, ha már a „nem akarás”-nál tartunk, megérdemlünk egy kis enyhülést. Íme, pár kis fénykép. De „mindentől függetlenül”, ugye elküldöd a Tiédet, a másikat? – erről az örömről nem szeretnék lemondani.

Rainer

ELÉGIA

Marina Cvetajeva-Efronnak

Ó, elsvad az Űrbe, zuhan le, Marina, a csillag!
Nincs, gyarapítani nincs mód, vessen bárhova minket
csillag-sors! Mindennek száma szilárd az Egészben.
És aki elhull, még attól sem csorbul a szent Szám.
Meggyógyul mind s ősi talajt ér mind, ki vakon hull.
Játék volna csupán, forgó vak anyagcsere minden,
és sehol egy név vagy véletlen tétova többlet?
Tengerhab mi vagyunk s mennyek mélysége, Marina.
Föld mi, Marina, a Föld, roppant tavaszok csalogánya,
kit szív-dallama messze taszít, hogy senki se lássa.
Áldjuk először a Mindent – s már letepert, leigázott:
súlyunk hirtelen ordas vád szavait szaporítja.
Bárha ez is: vád? Vagy nem-e épp – lefelé – örök áldás?
Jósót várnak epedve, Marina, a lenti hatalmak –
s mint a diákok, vétlen az istenek is könyörögnek.
Dicsérsz hát, Kedves, dicsérettel ne fukarkodj.
Nincs semmink. Tenyerünk homorítjuk egy-egy letörtetlen
rózsa nyakához. Nílusi élmény: láttam e gesztust.
Így – ha lemond – születik a király adománya, Marina.
Angyali léptet s ajtó-jelt könyörögnek a gyöngék –
érintsük meg hát ezt s ezt, nyilván ami lélek.
Ah! de milyen szétszórt-idegen már s messze, Marina,
távol szív-ürügétől. Semmi mást: jelet adna.
Bárha e könnyű ügylet – hogyha egyik közülünk őt
hordani nem bírván kézzel megfogni kívánná –
bosszút áll s pusztíthat. Mert pusztít a hatalma:
láttuk visszafogottságán ezt, rejtekezésén
s azon a furcsa erőn, mely minket volt-elevenből
túlélővé tett. Nem-lét. Te tudod: sokszor vezetett át
vakki parancs minket már szép újjászületések
jégterein... Vezetett: minket? Testet, mely ezer szem
fényével tagadott a tömérdék pilla alatt. Egy
teljes faj letiport szívét bennünk. Vezetett, langy
váltakozó létünk Dél-melegébe röptett.
Túl sokat a Szeretők, sose tudjanak ők a halálról,
Kedves – örökre megújhodni, nekik ez, ez a törvény.
Sírjuk öreg csak, a sírjuk az eszmélet helye, lombok
fölkokogó sátrában az ő eszméleti oltár.
Sírjuk apad be csak; ők hajlékonyak, ők puha vesszők
s terhek alatt is összefonódnak zöld koszorúvá.

S ringnak a májusi szélben! Mindig-lét közepéből,
 hol Te lehelsz s vársz, őket a pillanatok kirekesztik.
 (Ó, én mennyire értlek, női virág az örökké
 egy-azonos bokor ágán. Hintem az éjjeli porzó
 szélbe magam.) Fél-sorsot mesterkedni egészszé:
 istenek ősi tudása. Körforgás folyamában
 csak a mi létünk teljesedett ki, akár teliholdé.
 Fordulat éveiben s ha lejár a reánk kiszabott kor –
 más soha senki nem üt, más senki nem üthet egészszé,
 mint egyedül megjáró léptünk álomtalan éjben.

R.

(írtam: 1926. június 8-án)

[A levélhez Rilke egy kis borítékot csatolt, fényképekkel. Közülük ötnek hátsó oldalán öt francia nyelvű felirat, Rilke kézírásával: „Dolgozószoba (Muzot)”; „Veteményeskert (Muzot)”; „1. Muzot-kastély (13. század, restaurálva a 18. században), Sierre fölött, Cantos Valois”; „2. Muzot-kastély 1926 márciusában”; „3. Muzot-kastély (bejárat)”.]

Egy nappal azután, hogy Marina Cvetajeva egyszerre három levelet is kap Paszternaktól, amolyan bocsánat-kérő sorokat ír Rilkének; köszönetet mond a fényképekért és az Elégiáért.

Cvetajeva viszonya a hozzá írt Elégiához igen sajátosan alakult; szinte félénken tekintett rá. Vigaszt keresett – élete ínséges helyzeteiben – ebben a költeményben. A költőnő leánya, Ariadna Efron erről így ír:

„Marina rettegett az illetéktelen tekintetektől, hogy kincset őriz: legyen az egy könyv, egy darabka természet, egy levél – vagy egy emberi lélek... Mert Marina igazi tulajdonosként viselkedett a nem anyagi értékek birodalmában, itt kizárólagosságra tört, senkit nem tűrt meg maga mellett...”

Nincsen megbízható adatunk arról, vajon Marina Cvetajeva megküldte-e Borisz Paszternaknak az Elégiát. Egy évvel Rilke halála után mindenesetre ezt írja Leonyid Paszternaknak:

„Egyszer – ha találkozunk – megmutatnám Önnek (Rilke) hozzám írt sorait, fölolvassám az utolsó Duinói Elégiát,* négy hónappal a halála előtt írta. Ezt rajtam kívül csak Borisz ismeri. De Önnek megmutatom, sőt azt a levelet is, amelyben Önről ír, kedves Leonyid Oszipovics: cirill betűkkel írta az Ön nevét.

Mindezt – verseket, leveleket, fényképeket – a Rilke-múzeumra hagyom (múzeum? – rossz szó), a Rilke-házra,* vagy még jobb: a Rilke-otthonra,* mely egyszer – remélem – megszületik. Nem szeretném, hogy mindezt idő előtt olvassák, de azt sem szeretném, hogy veszendőbe menjenek.”

* Az eredetiben németül.

Marina Cvetajeva azonban 1936-ban mégis úgy döntött, hogy az Elégiát régi kedves levelezőtársának, Anna Teszkovának ajándékozza:

„Kedves Anna,
 itt küldöm – levél helyett – Rilke utolsó Elégiáját, ezt Borisz Paszternakon kívül még senki nem olvasta... Én Marina-Elégiának nevezem; ez zárja le a duinói Elégiák ciklusát, és valamikor (halálom után) nyilván hozzájuk csatlakozik majd, záradék gyanánt. Csupán egyetlen kérésem volna: senkinek – csak Ön és nővére tudhatja –, senkinek egy szót se. Ez az én titkom Rilkével, az ő titka velem. Ehhez a titkokhoz örökké visszatérek majd, ha nyíltan bántalmaznak – méltatlanul, hogy saruját megoldjam.

Ölelem. Hálás köszönet a küldöttekért.

Marina Cvetajeva

Ez az utolsó Rilke frásai közt: 7 hónapra rá meghalt. Senki nem ismeri.”

Kizárólagosságról és titokról – Marina Cvetajeva számára létfontosságú dolgok – ebben az esetben nem be-

szelhetünk olyan mértékben, mint a költő hitte. Rilke még utolsó heteiben is írt verseket; ezeket – ugyanúgy, mint az említett Elégiát – közzé is tették, a jegyzőfüzet kézíratai alapján. A Marina Cvetajevának küldött kézíratos változat csak lényegtelen pontokon – a központozásban – különbözik a közzétett szövegtől.

M. I. Cvetajeva Rilkének
St. Gilles, 1926. június 14-én

Hallgass ide, Rainer, kezdettől fogva tudnod kell valamit. Én rossz vagyok. Borisz – jó. És mert rossz vagyok, hallgattam – csak pár odavetett mondat a Te oroszágodról, az én németésemről stb. És akkor egyszer csak a vád: „Mért zársz ki enyem? Én ugyanúgy szeretem őt, mint te.”

Hogy mit éreztem? Bűnbánatot? Nem. *Soha*. Semmiért. Semmit nem éreztem, de elkezdtem cselekedni. Lemásoltam neki első két leveledet, és elküldtem. Mi többet tehettem volna? Ó, rossz vagyok, Rainer, nem tűnök társat a tapasztalatban, még ha az maga Isten volna is.

Én Sok vagyok, érted? Talán megszámlálhatatlanul sok! (Telhetetlen sokasodás!) Senkinek se kell tudnia a másiktól, az zavar. Ha a fiammal vagyok együtt, akkor ő... nem – az, *ami* ír Neked és szeret Téged, ne legyen jelen. Ha Veled vagyok – stb. Kizárólagosság és elszigetelés. Még magamban sem tűnök versenyársat, nehogy magam – körül. Ezért vagyok az életben – hazug (azaz hallgatag, és ha szólásra bírnak – hazug), noha egy másik életben igaznak tartanak, s az is vagyok. Képtelen vagyok osztozkodni.

Pedig rákényszerültem (két-három nappal leveled érkezése előtt történt). Nem, Rainer, nem vagyok hazug, túl igazságos vagyok. Ha az egyszerű, megengedett szavakat (levélváltás, barátság) ráhúznám minderre, minden olyan jó volna! De én tudom, hogy Te nem levélváltás vagy és nem barátság. Az akarok lenni az emberek életében, ami nem fáj, ezért hazudok – mindenkinek, kivéve magamat.

Hamis helyzet, egész életemben. „Mert ott vagyok hamis, ahol meghajlítanak.”* *Hamis*, Rainer, nem hazug!

Ha én egy idegennek a nyakába borulok, az természetes; ha ezt elmesélem, az természetes (mármint énnekem!). És ha versbe szedem, az megint csak természetes. Tehát a tett és a költemény igazat adnak nekem. A *Között* azonban vétkessé tesz. A *Között* a hazugság, nem én. Ha az igazságról tudósítok (nyakba borulás), az hazugság. Ha eltitkolom, az igazság.

Belső jog a titoktartásra. Ez senkire nem tartozik, még a nyakra sem, amelyikre ráborultam. Az én dolgom. És gondold meg, hogy én nő vagyok, házas, gyerekeim vannak stb.

Lemondás? Ah, nem olyan komoly mindez, hogy megérné. Túl könnyen mondom le. S megfordítva, ha gesztust teszek, örülök, hogy tehetek még egy gesztust. Olyan ritkán akarnak a kezeim valamit.???

Mélyen magamba merülni, és napok vagy évek múltán – egyszer – észrevétlenül – mint víz játéka – visszatükrözni, magassággá emelni a mélységet, átdolgozni a fájdalmat, átszellemíteni. De nem elmesélni: ennek írtam, azt megcsókoltam.

„Örülj csak, nemsokára úgyis vége mindennek!” – így szól a lelkem az ajkaimhoz. És egy fát ölelni vagy egy embert – számomra ez egy és ugyanaz. *Lenni*.

Ez a dolog egyik oldala. Most a másik. Borisz megajándékozott engem Veled. És – alighogy megkaptalak – én ki akartalak *sajátítani* magamnak. Eléggé becstelenül. És elég sok gyötrelmet okozva – neki. Ezért is küldtem el a leveleket.

Fényképeid kedvesek. Tudod, hogy nézel ki a nagyobbikon? Leskelődsz, és hirtelen szólítanak. A másik meg, a kisebbik – az egy búcsúzás. Mint aki éppen útra kel, s még egyszer, mintha csak futólag – már várnak a lovak – végignézi a kerten, mint egy teleírt lapon, mielőtt útnak indul. Nem kiszakadva – eloldódva. Valaki, aki az egész tájat – szelíden – hullani hagyja. (Rainer, vigyél magaddal!)

Világos szemed van, víztiszta szemed – mint Ariadnának, és az árok a szemöldökeid közt (függőlegesen!) tőlem származik, már gyermekkoromban megvolt – mindig összevontam szemöldökömet, ha gondolkodtam vagy haragudtam.

(Rainer, szeretlek, és Hozzád akarok menni.)

Elégiád. Rainer, én egész életemben elajándékoztam magam, költeményekben – mindenkinek. Költőknek is. De mindig túl sokat adtam, mindig túlkibáltam a lehetséges választ. \ választ megrémült. Én megelőgeztem az egész echót. Ezért nem írtak semmilyen verset hozzám költők a rosszak – éppen a semmilyenek, vagy még a semmilyennél is rosszabbak – és én mindig nevettem: *anna* tartják fenn, aki majd száz év múlva jön.

És, Rainer, a Te költeményed, Rilke költeménye, a költőé, a költészeté – költemény. És, Rainer – a némaság az enyém. Fordított helyzet. S így van jól.

Ah, szeretlek, máshogy nem tudom nevezni – ez az elsőként felötlő, és mégis a *legelső* és *legjobb* szó rá.

Rainer, tegnap este még kimentem az udvarra leszedni a fehérneműt, mert esőre állt. És leszedve, az egész szelet – nem, az egész Északot karjaimba vettem. És Te voltál az. (Holnap ez a Dél lesz.) Nem vittem be, kinn maradt a küszöbön. Nem jött be a házba, de magával ragadott a tengerre, mihelyt elaludtam.

„– Jeladás, semmi más. –”

És az, a Szeretőről, bezárt- és kizártságokról („*Von der Mitte des Immer...*”).

„És a hosszú halk hold-vándorút.”

És mégsincsen erre más szó, mint: szeretlek.

Marina

Kedves! Egy mondást szeretnék ajándékozni Neked, lehet, hogy nem ismered még.

A fájdalom igaz szó, a fájdalom jószágos szó, a fájdalom irgalmas szó.

(Szt. Kunigunda, XIII. szd.)

A kép még nem érkezett meg, mihelyt megkapom, küldöm. Írj Muzot-ból – elmentek már a kőművesek? És megjött-e a Nap? Nekünk nincsenek napfényes óráink. Az egész Napot szeretném elküldeni Neked; fölszögezni az égre, amely fölötted van.

Igen! Rainer! Ha Rólad írnék valamit, az volna a címe: A hegyen túl.

Az első kutya, melyet megsimogatsz levelem érkezése után, én vagyok. Figyeld meg, kicsoda szemeket mereszt.

* Idézet Rilke *Stundenbuch* című költeményéből.

A muzot-i magány nyomasztó terhe arra készítette a beteg költőt, hogy ismét fölkeresse a ragazi szanatóriumot. Ott régi, közeli barátok várták, akiknek sokszorosan lekötözöttje volt: Marie és Alexander von Thurn und Taxis. A kezelés ugyan nem javított a költő állapotán, de ugyancsak elfedte előle a betegség valódi mértékét. Rilke szeptember elejéig maradt Ragazban; innen írja az utolsó leveleket Marina Cvetajevának.

Rilke M. I. Cvetajevának

jelenleg: Hótel Hof-Ragaz,

Ragaz (Svájc), 1926. július 28-án

Te csodálatos Marina,

mint első leveledben, úgy azóta is mindegyikben csodálom oly pontos keresésed és találásod, fáradhatatlan utazásod valódi véleményed célja felé, és azt, hogy: örökké igazad van. Igazad van, Marina (nem ritkaság-e ez egy nő esetén?), ez az igazságban-lakozás a legérvényesebb módon, a legaggálytalanabb értelemben. Ez az igazság-bírás nem valamiben, aligha valahonnan; Neked tisztán igénytelenül – az Egészből merítkezve, a teljes körű Valóságból érkezve van igazad, és ezáltal folytonosan jogod is a Végtelenre. Valahányszor írok Neked, úgy szeretnék írni, mint Te, *átírni magamat Terád*, a Te kiegyensúlyozott s egyszerűsmind érzékeny eszközeiddel. Mint egy csillag tükörképe, olyan a Te szavad, Marina, amint föltűnik a víz színén, és megtöri a víz, a víz élete és rengő éjszakája, megszakítja, eltörli és megint jogaiba helyezi, és aztán mind mélyebben inog a hullámok között, mintegy meggyökerezve ebben a tükörvilágban, és minden tünedezés után újra megelevenedik, egyre mélyebben az elem anyagában! (Te roppant csillag!) Ismered-e a fiatal Tycho de Brahe történetét, amikor hazatér, abban az időben, amikor voltaképp még nem foglalkozhatott csillagászattal, hanem – szünidőben – hazautazott a lipcsei egyetemről, egyik nagybátyja birtokára... és megbizonyosodott, hogy (Lipcse és jogtudomány dacára!) már akkor oly pontosan ismerte az égboltot, annyira kívülről ismerte (pense: *il savait le ciel par coeur!*)*, hogy inkább megpihenő, mintsem kereső

szemének egyszerű pillantása megajándékozta az új csillag látványával, a Lira csillagképében: ez volt első felfedezése a csillagvilágban. (És nem ez-e – vagy tán csatlakozom? –, nem éppen ez-e az Alfa-csillag a Lira csillagképében „visible de toute la Provence et des terres méditerranées”^{***}, melynek most – úgy tűnik – az a sors jut, hogy Mistralnak nevezzék? Nem volna-e egyébként már ez elegendő ránk bízni ezt a kort, hogy ugyanis ez lehetséges: a költő, kivette a csillagok alá: Tu diras à ta fille un jour, en t'arrêtant à Maillane: voici „Mistral”, comme il est beau ce soir!^{***} Végre, túl az utcátáblákon, a „dicsőség”!)

De én, Marina, nem szabad szemmel fedeztelek fel Téged, Borisz állította égboltom elé a teleszkópot ..., előbb terek tülekedtek, amikor fölpillantottam, és aztán, hirtelen, ott álltál Te, tisztán és erősen, a képmező közepén, ott, ahol első leveled sugarai számomra összeterelek Téged.

Legfrissebb leveled most már július 9-e óta itt van: hányszor, de hányszor szerettem volna írni már! Azonban életem – belül – oly furcsán elnehezült, sokszor moccanni sem tudok tőle; a nehézkedési erő – úgy tűnik – új kapcsolatra lépett vele – gyermekkorom óta nem voltam lélekben ilyen zibbadt, mozdíthatatlan; de akkor a világ volt töltve, és ő nehezedett az emberre, aki maga is olyan volt, mint egy letépett szárny, melyből – toll toll után – minden kipergett a bizonytalanba; most én magam vagyok a nehézkedés, és a világ olyan körülöttem, mint egy álom, és a nyár oly furcsán szóródik körém, mintha nem gondolna saját dolgaira ...

Látod, megint távol vagyok Muzot-tól: itt vagyok Ragazban, hogy viszontlássam legrégebb és egyetlen barátomat, akikkel – még az osztrák időből – kapcsolatot tartok ... (meddig még?, mert az ő koruk messze meghalad engem ...), és velük együtt érkezett, váratlanul, egyik barátjuk, egy orosz ember, gondold el, mennyire meghatott ez! Időközben elmentek, mindannyian, de én még maradok egy kicsit a nagyszerű, tengerkék-tiszta gyógyforrások miatt. És Te?

Rainer

„Car mon pis et mon mieux
sont les plus déserts lieux”.^{****}

a Te ajándékosd ez; beírom jegyzetfüzetembe.

* Gondold el: kívülről ismerte az égboltot!

** Látható az egész Provence-ból és a Földközi-tengerről.

*** Ha egy szép napon Maillane-ban jársz, azt mondod majd a lányodnak: Ez a „Mistral”; milyen szép ma este!

**** Mert a legjobb és legrosszabb sorsom:
a legelhagyatottabb helyek.

M. I. Cvetajeva Rilkének

St. Gilles-sur-Vie, 1926. augusztus 2-án

Rainer, leveled éppen névnapomon (július 17/30) kaptam kézhez; ugyanis van egy szentem is, noha nevem elsőjének érzem magam, amint Te elsője vagy a Tiédnek. A szentnek, akit Rainernak hívtak, bizonyára más neve volt. Te vagy Rainer.

Tehát névnapomra a legszebb ajándék – leveled. Teljesen váratlanul, mint mindig; soha nem foglak megszokni (magamat sem!), a csodálatot sem, körötted forgó gondolataimat sem. Te az vagy, amit ma éjszaka álmodni fogok, ami ma éjszaka engem fog álmodni. (Álmodni vagy álomnak lenni?) Én ismeretlenül egy idegen álomban. Soha nem várlak, mindig Rád ismerek.

Ha együtt-álmodik minket valaki – akkor találkozunk.

Rainer, Hozzád akarok menni, az új én miatt, aki (nő vagy férfi) csak Veled, Benned születhet meg. Aztán meg, Rainer („Rainer” – a levél leitmotívja) – ne haragudj, én vagyok az, én akarok aludni Veled – elaludni és aludni. A csodálatos népi mondás, milyen mély, milyen igaz, milyen egyértelmű, mennyire pontosan az, amit mondani akar. Egyszerűen – aludni. És semmi több. De, mégiscsak: eltemetni fejem a bal válladon, karom jobboldba fűzve – és semmi több. De, mégis: és a legmélyebb álomba tudni, hogy ez Te vagy. És még: hogy hogyan ver a szíved. És – szíven csókolni.

Néha azt gondolom: meg kell ragadnom a véletlent, hogy még (mégiscsak!) test vagyok. Nemsokára nincs többé karom. És mégis – úgy hangzik ez, mint egy gyónás (mi egy gyónás? hivatkozni sötétségeinkre! Ki tudna beszélni szenvedéseiről elragadtatottság, azaz boldogság nélkül?) – tehát ne hangozzék gyónásnak: a testek unatkoznak velem. Éreznek valamit, és nem hisznek nekem (az enyémnek), bár mindent

úgy teszek, mint mindenki más. Túl... önzően, talán, túl... jóakaratóan. Bizalmasan is – túl! Az idegenek (vadak) bizalmasak, akik nem ismernek szokást és törvényt. Az *itteniek* bizalmatlanok. Mindez nem a szerelemhez tartozik, a szerelem csak önmagát hallja és érzi, nagyon pontosan és helyhez kötötten, ezt én nem tudom utánozni. És – a nagy részvét, ki tudja, honnan, végtelen jóság és – hazugság.

Egyre öregebbnek érzem magam. Túl komoly – a gyerekjáték, én nem elég komoly.

A száját én mindig külön világnak éreztem: égboltnak, barlangnak, szakadéknak, tengermélynek. Én mindig lélekre fordítottam a testet (testetlenítettem!), a „fizikai” szerelmet – hogy szerethessem – úgy istenítettem, hogy egyszer csak semmi nem maradt belőle. Belemélyedtem, kivájtam. Belehatoltam, kiszorítottam. Semmi nem maradt belőle, csak én magam: lélek (így neveznek, ezért a csodálkozás: névnap!).

A szerelem gyűlöli a költőt. Nem kívánja, hogy dicsőítsék („maga dicsőséges eléggé!”), abszolútnak, egyetlen abszolútumnak hiszi magát. Nem bízik bennünk. Mélyében azonban tudja, hogy nem dicsőséges (ezért oly erősakos!), tudja, hogy minden dicsőség – lélek, s ahol a lélek kezdődik, ott vége a testnek. Féltékenység, Rainer, a legtisztább. Ugyanaz, mint a léleknek test iránti féltékenysége. Ah, én is féltékeny vagyok, mindig, a testre: így énekelni! Francesca és Paolo kis epizódja. – Szegény Dante! – Ki gondol ma még Dantéra és Beatricére? Az emberi színjátékra vagyok féltékeny. A lelket soha nem szeretjük úgy, mint a testet, legfőljebb – dicsérjük. Ezer lélekkel szeretjük a testet. Ki kárhozott el egy lélek miatt? És ha kívánna is ezt valaki – lehetetlen: egy lelket a kárhozatig szeretni – ez azt jelenti, hogy angyalok volnánk. Az egész poklot elrabolták tőlünk! (Trop pure – provoque un vent de dédain!)*

Miért mondom mindezt Neked? Félelemből, talán – Te engem általában-szenvedélyesnek tartottál (szervedély – szolgaság). „Szeretlek és Veled akarok aludni”, a rövidség nem adatik meg a barátságban. De én ezt más hangon mondom, szinte álomban, szilárdan álomban. Egészen másképp szólok, mint a szenvedély. Ha magadhoz vennél, vennél magadhoz – les plus déserts lieux.** Minden, ami *soha* nem alszik, szeretné kialudni magát a karjaiban. Kialudni lelke legmélyéig – úgy, mint a csók. (Nem tűzvész: tengermélység.)

Je ne plaide pas ma cause, je plaide la cause du plus absolu des baisers.***

Te örökké utazol, nem laksz sehol, és oroszokkal találkozol, akik én vagyok. Figyelj csak, hogy tudd: Rainer-országban egyedül én képviselem Oroszországot.

Rainer, mi vagy Te voltaképpen? Nem német, noha – egész Németország! Nem cseh, noha Csehországban születél (NB! egy olyan országban, mely még nem is volt – ez szép), nem osztrák, mert Ausztria volt, Te pedig – *leszel!* Hát nem nagyszerű ez? Te – haza nélkül! „Le grand poète tchéco-slovaque”****, ez állt a párizsi lapokban. Rainer, a végén még kiderül, hogy szlovák vagy? Nevetnem kell. Rainer, esteledik, szeretlek. Vonat vonyít. A vonatok farkasok, a farkasok – Oroszország. Nem vonat – egész Oroszország vonyítva sír utánad. Rainer, ne haragudj, vagy haragudj, ma éjszaka Veled alszom. Hasadék a sötétben, mert feljöttek a csillagok... látom is: az ablak az. (Az ablakra gondolok, ha Rád és rám gondolok, s nem az ágyra.) Szemeim kitágulnak, mert kinn még sötétebb a világ, mint odabenn. Az ágy: hajó, s mi útrakelünk.

...mais un jour on ne le vit plus.

Le petit navire sans voilers,

Lassé des océans maudits,

Vouant au pays des étoiles –

Avait gagné le paradis.*****

(Lausanne-i gyermekdal)

Ha akarsz, nem válaszolsz – csókolj tovább.

M.

(Utóirat)

Igazam van (igazságban-lakozni). „A nem természetes is természet” (Goethe), ezt értetted, ugye? (Természet: jog.) A *déserts lieux*-t Borisztól kaptam ajándékba, s továbbajándékozom Neked.

* Túl tiszta – kihív egy lehetlenyi megvetést! (Szabad idézet Rilke „Combien le pape...” című költeményéből.)

** A legelhagyottabb helyek.

*** Nem a magam ügyét védelmezem, hanem a legtrókéletesebb csók ügyét.

**** A nagy csehszlovák költő.

***** ...de egy szép napon nem látták többé. / A kis hajó vitorlák nélkül / elhagyta az átkozott óceánokat / elhajózva a csillagok országába – / elnyerte a paradicsomot.

M. I. Cvetajeva Rilkének

St. Gilles,

1926. augusztus 14-én

Kedves barátom,

megkaptad-e legutóbbi leveletem? Azért kérdezlek, mert egy induló vonatba dobtam be azt. A postaláda elég kísértetiesnek rémlett: három ujjnyi vastag por rajta, meg egy óriási börtönlakat. Már bedobtam, amikor észrevettem ezt, túl gyorsan járt a kéz – a levél feltehetőleg hever valahol – a végítéletig.

Körülbelül tíz napja volt. Tartalom? A levél *maga* tartalom, tehát nincs külön tartalma, de hogy ne legyek pontoskodó: alvásról írtam benne, a Tiédről s az enyémről (et le lit – table évanouie...)*

dolgokat megsejtsünk

Egy ágy – hogy

csodát lássunk

megvalósítsuk

egy asztal – hogy

megcselekedjük

Ágy: hátgerinc, asztal: könyök. Az ember *maga* ágy és asztal, tehát nincsen szüksége ezekre.

(A másik levél egészen másképp hangzott, és a vonat, mely... viszi és betemeti – egészen másképp sívított és fűyült, mint egy személyszállító vonat; ha hallanám, rögtön tudnám, benne van-e még a levél.)

Kedves Rainer, Borisz nem ír nekem többé. Az utolsó levélben azt írta: minden, ami bennem nem akar, a Tiéd és Te vagy. – Az akar azt jelenti: feleség és gyerek, ők most külföldön vannak. Amikor erről az ő második külföldjéről hallottam, azt írtam: két levél külföldről – hagyjuk ezt! Két külföld nem létezik. Külföld és belföld – igen. Én vagyok a külföld! Vagyok és nem osztozom.

Írjon neki a felesége, és ő – neki. Vele aludni és nekem írni – igen, neki írni és nekem írni, két boríték, két cím (egy Franciaország!) – a kézírás *testvériségében*... Neki bátyként – igen, ő nővérként – nem.

Én ilyen vagyok. Rainer, minden emberi kapcsolat – sziget, mely mindig elsüllyed – teljes egészében, nem marad belőle semmi.

A másik emberben enyém a homlok és a mellkas. A szívről könnyen lemondok, a mellkasról soha. Szükségem van a zengő boltozatra. A szív hangja tompa.

Rainer, írd egy lapot, csak két szót: vonat-leveledet megkaptam vagy – nem kaptam meg. Akkor írok Neked egy hosszú levelet.

Rainer, ezen a télen találkozunk kell, valahol francia Savoie-ban, egészen közel a svájci határhoz, valahol, ahol még sose jártál. (Hogy egy ilyen *sose* létezik-e? Kétlem.) Egy kis városkában, Rainer. Olyan hosszan, ahogy Te akarsz: olyan kurtán, ahogyan Te akarsz. Ezt egész egyszerűen megírom Neked, mert tudom, hogy nemcsak nagyon szeretsz majd, hanem *örülsz* is nekem. (Öröm – vonz *Téged* is.)

Vagy ősszel, Rainer. Vagy kora tavasszal. Mondd: igen, hogy mától fogva örömöm legyen, legyen mire odanézzek (oda-odapillanthassak?).

Minthogy igen későre jár, és fáradt vagyok, ölellek

Marina

„Előttünk áll még a múlt...”**

* Az ágyról – az eltűnt asztalról...

** Vergangenheit steht noch bevor... (Idézet egy Rilke-versből.)

Rilke M. I. Cvetajevának

Hôtel Hof-Ragaz

Ragaz (Canton de H. Gall), Svájc

1926. augusztus 19-én

A vonat, Marina, az a vonat (előző leveleddel), melyet utólag bizalmatlanul méregetté, lélekszakadva robogott be eléem; a kísérteties postaláda öreg volt, mint öregek a tevék és krokodilok, ifjúkoruktól az

öregség védelme alá helyezve: nincs ennél megbízhatóbb minőség. – Igen és igen és igen, Marina, sokszoros igen mindarra, amit akarsz és ami vagy; s így egyetlen nagy IGEN-né egyesülnek, melyet maga az élet mond ki..., de ebben persze benne van mind a tízezer előreláthatatlan Nem is.

Ha én kissé kételkedem is, vajon megadatik-e nekünk ez az egymásra-érkezés, hogy mi mintegy két réteg, két félteke, szorosan-puhán illeszkedő, két fészek-fél volnánk (mily szívesen tudnám most megint, mit is jelent oroszul fészek (kiesett!), álom-fészek, melyben egy hatalmas madár, a Szellem ragadozómadara (ne kuncogj!) letelepszik..., ha én kissé (Nálad fokozottabban) kétlem is, ezt (talán a furcsán rám szakadt nehézkedés okozná, melyet most vészelek át, s gyakran azt hiszem, nincs erőm legyőzni, úgyszólván a dolgokból, melyek jönni szándékoznak, most nem őket magukat várom, hanem egy pontosan megszabott külön-segítségét, mérték szerinti bátorítást) ..., attól még nem kevésbé (sőt: csak most igazán) igénylem, hogy egyszer így kecmeregjen ki a mélyek mélyéből, a kutak kútjából. De közben: rettegés a zsúfolódó napoktól, ismétlődéseiktől, addig: rettegés (hirtelen) a véletleneiktől, melyek semmit nem tudnak erről, és okulást nem ismernek.

...Télig, tél derekáig nem!...

„...Nem kell válaszolnod...”,

így zártad. Nem tudtam válaszolni, talán: mert ki tudja, Marina, nem válaszoltam-e már kérdés előtt? Val-Mont-ban, már akkor, keresgéltem a térképen ezt: cette petite ville en Savoie...* s most Te ki-mondod! – Bontsd ki az időből, teremtsd meg, mintha már megadatott volna: gondoltam, amikor olvastalak... Hiszen föl is írtad már, leveled jobbik margójára: Vergangenheit steht noch bevor...** (Mágikus sor, de keserves összefüggésből.)

Nos, felejtse el, Kedves, de habozás nélkül, hogy mi volt a kérdés, mi volt a válasz; helyezd (bármilyen módon adassék is meg) védelmed, örömed uralma alá, amit kínálsz, amire szükségem van, amit kínálok talán, ha Te megteszed a kínálat első lépéseit (már meg is tetted).

Hogy Borisz így kitart a némaságban, az aggaszt és nyugtalanít; voltaképp, nemde, mégiscsak az én közbejöttöm vetett akadályt útjába, miközben épp Tehozzád igyekezett... S noha persze megértem, amit a két „külföldről” mondasz (melyek kizárják egymást), mégis szigorúnak találak, csaknem keménynek velem szemben (és szigorúnak velem szemben is, amikor azt kívánod, hogy Oroszország soha és sehogy másként ne létezzék számomra, csak Teáltalad!). Ha ellenszegülök mindenféle kirekesztésnek (mely a szeretet gyökeréről fakad, és aztán megvetemedik...): megismersz-e engem akkor, akkor is?

Rainer

* ezt a savojai kisvárost...

** Előttünk áll még a múlt...

M. I. Cvetajeva Rilkének

St. Gilles,

1926. augusztus 22-én

Rainer, mondj csak mindig igent mindarra, amit én akarok – hidd el, nem lesz belőle baj. Rainer, ha azt mondom Neked: én vagyok a Te Oroszországod, ezzel csak azt mondom (még egyszer), hogy szeretlek. A szerelem a kivételekből, elkülönülésekből, kizárólagosságokból él. A szerelem szavakban él, és a tettekben pusztul el. Hogy a valóságban akarjak a Te Oroszországod lenni, ahhoz én túl okos vagyok. Beszédfordulat. Szerelemfordulat.

Rainer, engem másképp hívnak: mindaz vagyok, ami Te vagy, a Te egész létezésed (létezni annyi, mint élni. Être vécu. Chose vécu. Passzív.)

Elhiszed, hogy hiszek Savoie-jában? Hiszek, akárcsak Te, hiszek, mint a mennyországban. Egyszer ... (Hogyan? Mikor?) Mit láttam az életből eddig? Egész ifjúságom (1917-től fogva) – durva napszámosmunka. Moszkva? Prága? Párizs? St. Gilles? Ugyanaz. Örökké sparhelt, söprű,* pénz (azaz pénzhíány). Örökös időhiány. Ismerőseid és barátnéid közül egyik sem él, egyik sem tudna így élni. Nem söpörni, tisztogatni* többé – így hívják az én mennyországot. Túl egyszerűen? Igen, mert az én országom itt a földön – elég komisz! [Rainer, németül írtam: tisztogatni – tisztítóú* (pompás szó), itt tisztítószerek, ott tisztítóú, s tisztogatsz, míg csak bele nem tisztulsz-pusztulsz a Tisztítóúba stb. Így írok én, Rainer, a szótól a dolog felé haladva, után-költve a szavakat. Így írsz, azt hiszem, Te is.]

Tehát, Kedves, semmi pánik, és mindig csak „igen”-t minden add^{enyém}-re – koldusvigasz ez, ártatlan, következmények nélküli. Többnyire úgyis lelankad kunyeráló kezem – és az alamizna – a porba pottyan. Mit is akarnék Tőled? Amit az egész költészettől és mindegyik vessortól: ennek^{az} egy pillanatnak az igaz-

ságát. Tovább nem ér az igazság. Soha nem vetemedik meg – mindig – elporlad. Csak a szót, mely számomra már dolog – azt akarom. Tetteket? Következményeket?

Ismerlek, Rainer, mint saját magamat. Minél messzebb tőlem – annál mélyebben *bennem*. Én nem magamban élek, magamon kívül. Nem szájtátogatásból, és aki megcsókol, nem érint.

Savoja, (Töprengés): Vonat. Menetjegy. Vendéglő. (Hál' isten, nem kell vízum!) És ... enyhe undor. S egy bizonyos előkészített, megszerzett ... kikunyerált valami. Az egekből kell lepottyannod.

Rainer, egész komolyan: ha valóban, két szemmel, látni akarsz, akkor *Neked* kell cselekedni, azaz: „Két héten belül itt és itt vagyok. Jössz?” Ezt *Neked* kell mondanod. Vagy az időpontot. Vagy a várost. Nézz a térképre, lehet, hogy mégiscsak nagyváros lesz belőle? Tűnődj el rajta. A kisvárosok néha csalókák. Ja, még egy dolog: pénzem nincs, az a kevés, amit keresek („újszerűségem” okán csak az „újjító” szellemű folyóiratok közölnek, és ilyen is csak kettő van itt, az emigrációban) – az tehát kézen-közön – el is megy –, vajon lesz-e elég pénzed kettőnknek? Rainer, írok, és önkéntelen nevetnem kell: ez aztán a vendégvárás.

Tehát, Kedves, ha egyszer valóban akarnád, megírod (kicsit előbb, mert még valakit találnom kell, aki vigyázna a gyerekekre), és én jövök.

St. Gilles-ben október 1–15-ig maradok. Aztán – Párizs, ahol minden kezdődik előlről: se pénz, se lakás, semmi. Prágába nem megyek vissza, a csehek dühöseks rám, mert oly sokat és forró hangon írtam Németországról, és oly makacsul hallgattam Csehországról. És 3 és fél évig mégiscsak a csehek „támogatásából” (havi 900 koronából) éltem. Tehát, október 1–15 – Párizs. Novemberről hamarabb nem találkozunk. De – nem lehetne valahol Délen mégis? (Úgy értem, Franciaországban.) Ahol, ahogyan és amikor Te akarsz (novembertől). Minden a Te kezében van. Ha úgy akarsz ... szét is tárhatod. Ugyanúgy foglak szeretni akkor is – se jobban, se kevésbé. Úgy örvendezek *Neked*, akárha egész és teljes egészében új ország lennél.

Borisról. Nem, nekem volt igazam. Válasza: egy megszabadított Atlasz válasza volt. (Hiszen egy egész égboltot hordozott vállán, az églakókkal együtt! És – miután terhét levetette –, azt hiszem, sóhajtott is!) Most végre megszabadult tőlem. Túl jószágos, túl együttérző, túl türelmes. Az ütésnek tőlem *kellett* jönnie. (Szakítani, tehát ölteni senki nem akar!) A két külföldről ő már tudott. Én csak kimondtam, névvel illettem, megfosztottam varázsától. Most minden jó, kettéválnak a birodalmak: én a legrejtettebb mélyben – túl minden határon –, kívül az elérhetőség körén.

Fészek oroszul: gnyezdó (egyes szám – rímtelen). Többes: gnyózda (puha az ejtésben, szinte o), rím: zvjózdü – csillagok.

Meddig maradsz még Ragazban? És hogy érzed magad? Mit írtál legutóbb?

Ja, egy nagy kérdés. Nem ajándékoznál nekem egy görög (német nyelvű) mitológiát – filozófia nélkül; egész egyszerű és részletes ábrázolásban: mítoszokat. Azt hiszem, *Stolltól* volt egy könyvem gyermekkoromban. Nemsokára megjelenik *Thézeuszom* (I. rész: *Thézeusz és Ariadné*, drámai költemény). Most kezdem el a *Phaedrát* (mindezt trilógiának szánom: *Ariadné – Phaedra – Heléna*), és szükségem van egy mitológiai könyvre. *Aphrodité* gyűlölete – ez a leitmotív. Milyen kár, hogy nem tudsz olvasni engem! Olyan vagyok, mint a süketnéma (süket voltaképp nem – néma!).

Ajándékozz meg *Stoll* mítoszaival, és írd bele, hogy *soha* ne váljak meg a könyvtől! Szeretnéd?

Öllek

M.

St. Gallen – St. Gilles...

* Cvetajeva itt a *fegen* (söpörni) és a *Fegefeuer* (tisztító tűz) szavak jelentésváltozataival játszik. (A ford. megj.)

VÁLOGATTA ÉS ÖSSZEÁLLÍTOTTA SZILÁGYI ÁKOS,
FORDÍTOTTA BÁTHORI CSABA

Egy per poétikája

ROSZICA GENCSEVA

Azán felolvasott négy-öt oldalt a költeményéből. Egy silány elv szerint javította át, szóvirágokkal tűzdelte meg őket: ahol eleinte azt írta, „kéklő”, most ontotta az ilyesmiket, hogy „azúros”, „kékeskék”, sőt „azúrló”. Ez a szó, hogy „tejes”, nem volt elég gyatra neki.

Egy gyapjúmosó hömpölygő leírásában inkább ilyesmiket választott, hogy „tejellő”, „tejeskedő”, „tejelkedő”, „tejlő”... Keserűen szapult a kritikusokat; azután elnézőbben olyan emberekhez hasonlította őket, „akiknek nincs nemesfémük, se gőzprésgépük, se hengerművük és kénsavuk az ékszerötvözéshez, de meg tudják mutatni másoknak, hogy hol található az ékszer”.

Jorge Luis Borges: Az *Alef*
(Benyhe János fordítása)

Tizenkét napig tartó bírósági tárgyalás után, 1942. július 23-án kivégezték a harminchárom éves Nikola Jonkov Vapcarovot, az egyik legkiválóbb bolgár költőt. A szófiai katonai bíróság terrorizmus és hazaárulás büntetében találta vétkesnek, és nyomban ki is mondta rá a halálos ítéletet. Bár a döntés semmiféle érdemi indoklást nem tartalmazott, annyi bizonyos, hogy jogalapja az államvédelmi törvény (ÁT) 16., 17. és 22. cikkelye volt, mely a legsúlyosabb büntetéssel sújtja az ott felsorolt bűncselekményeket, úgymint terrorcselekmény tervezését vagy végrehajtását, gyilkosságot, a köztulajdon rongálását, kormányellenes tevékenységet.

A per, amely szinte teljes egészében megismételte egy Vapcarov ellen 1941-ben indított másik bírósági eljárás menetét, sokat elárul arról, milyenek is képzelte a korabeli társadalom a költői személyiséget. Az eljárás során először ki kellett deríteni, mi is tulajdonképpen Vapcarov: terrorista vagy költő, hogy megfelelő minőségében lehessen elítélni. Ezzel – ha burkoltan is – valójában Vapcarov identitását állították ítélszék elé. A hatóságnak el kellett döntenie, hogy egyáltalán végezhet-e egy költő államellenes tevékenységet, és – ami még fontosabb – hogyan lehet ezt a rendelkezésre álló jogi eszközökkel a bíróságon bebizonyítani. A bírák, a védelem és a tanúk valójában afőlött ítéleztek, hogy van-e joga Vapcarovnak saját magát besorolni a költői személyiségek ama típusába, amelynek romantikus képe a bolgár kultúrában már egy költőnemzedékkel korábban megszilárdult. A két per közötti különbségek csak alátámasztották a már létező felfogást arról, mit is képvisel a költő.

Ez a tanulmány elsősorban a költői tevékenység jogi következményei és a tárgyalóteremben zajló irodalmi interpretáció közti kölcsönhatást elemzi. Az a tény, hogy az esküdteknek szövegekkel van dolguk, már régen felkeltette mind a jog-, mind az irodalomtudósok figyelmét, akik már eddig is egy egész sor fogalmi eszközt fabrikáltak annak reményében, hogy ettől a probléma könnyebben emészthetővé válik. Abban, hogy egy jogi szöveg számos módon értelmezhető, valamint hogy az esküdtszék tagjai, amellet, hogy bírák, védők vagy ügyészek, egyben olvasók is, ma már semmi meglepő nincs. Korunk új elemzési

módszerei a jogi szövegek értelmezésének terén is változásokat idéztek elő, és miután az irodalomelmélet a jog területén is érezteti a hatását, ma kevesen vitathatják a törvényi szövegek költői természetét. Ám az az igyekezet, hogy az irodalomelmélet az utolsó olyan várfokokra is felhágjon, amelyek eddig elkerülték a dekonstrukciót, valójában nyitva hagyta a kérdést, hogy mi is történik egy tárgyalóteremben, amelyben költeményeket és prózai szövegeket jogi bizonyítékokként mutatnak be. Hogyan olvas az esküdtszék olyan jogi dokumentumot, amely ugyanakkor történetesen művészi termék is? Hogyan értelmez egy költeményt, amelynek – szemben a jogi szövegek többségével – van szerzője?

Szeretném egyértelművé tenni, hogy ez a tanulmány legnagyobb részben a szándék fogalmát taglalja. Ez az, ami után az esküdtszék kutat, és amit az olvasó a művészi szövegben megérteni igyekszik; valójában olyan gyűjtőfogalom ez, amely részletes térképként mutatja be, milyen pályákat fut be a tárgyalóteremben zajló irodalmi tevékenység. A szándék: olyan előadás kulcsszava, amelynek az esküdtszék és a költők egyaránt szereplői.

Egy sor más kérdés is felvetődik, elsősorban a költőnek a bolgár társadalomban betöltött helyével kapcsolatosan. A tárgyalótermi versolvasás módszereinek felvázolását kétségtelven a hagyományos értékek újraértékelésével és a művészi alkotások értékelésére alkalmas kritériumok újbóli megfontolásával kell kezdenünk. Befolyásolhatja-e a költői önkép a bírósági döntést és a per végkimenetelét? Ha igen, akkor milyen lehetséges politikai, jogi és kulturális következményeket von maga után ez az erőteljes önkép? Ezek a kérdések elvezethetnek általánosabb következtetésekhez is, amelyek már a költői önkép előállításának és megformálásának, valamint a benne rejlő politikai tartalomnak a körét érintik. Amikor pedig annak szabályszerűségeit kíséreltem meg leírni, hogy a tárgyalóteremben verset olvasnak föl, ez elkerülhetetlenül ama helyzet szabályszerűségeinek nyomozásához vezet, amikor egy költőt „olvasnak föl”. Mindez felveti a költő magánélete és munkája, társadalomban elfoglalt helye és

A cikk a 2000 felkérésére készült; kéziratból közöljük.

saját művészi önképe közötti összefüggés problémáját. Ez, Svetlana Boym szavaival „az irodalmi persona, az életrajzi személy és a kulturális személyiség közötti összefüggés felülvizsgálatával” kell végződjön, mely a modern költő életéről kialakult kulturális mitológiák, valamint a verscsinálás és a költőcsinálás közötti összefüggés részletes elemzéséhez vezet.¹ Kiindulópontnak tekintem, hogy a költői identitás az életrajz és az irodalmi munkásság kölcsönhatásából, régi mítoszok és új jelképek határmezsgyéjén jön létre. Végül, a folyamat történelmi távlatok közé helyezése megvilágítja a költői identitás időbeli összeszűkülését és tágulását is. A történelmi megközelítés a művészi identitás új rétegeit tárja majd fel, és új távlatokat nyit az időbeli modellezéshez. Most egy esettanulmány, egy életrajz és egy illúzió története a tárgyam. Mindezt egy per polifóniájának elbeszélésén keresztül mutatom be.

I. A per után: a legenda

1942. július 23-án csak kevesen tudták, hogy nagy költő volt az, akit kivégeztek. 1940-ben Vapcarovnak megjelent ugyan egy kis könyve *Gépdalok* (Motorni peszni) címen, de erről csak a hozzá közel állók szűk körének volt tudomása, és még ők sem ismerték fel Vapcarov tehetségét, és nem értékelték költészetét.²

A költő, mint Közép- és Kelet-Európában általában, Bulgáriában is különleges szerepet játszott a társadalom életében: a poéta mindenkor a nemzeti panteon kulcsfigurája volt. A bolgár költő, egyesek szerint a megkésett nemzeti újjászületés következtében, mások szerint a szláv lélek sajátosságai folytán mindig központi helyet foglalt el a társadalom életében, ennek köszönhető, hogy vérre menő, soha el nem csituló viták folytak arról, kik is a legjobb költők. A költőnek a társadalomban elfoglalt központi helye és egyénre szabott küldetésstudata a bolgár kulturális életben egy másik jellegzetes vonulatot indított el, nevezetesen azt, hogy mindazok, akik a társadalom megreformálóinak tekintették magukat, kötelességszerűen költői tevékenységet is folytattak. Meglepő, hogy a tizenkilencedik század közepétől szinte minden társadalmi tiltakozás egyúttal költői kifejezést is nyert. Ez a „lázadó költészet” az esetek többségében semmiféle esztétikai értéket nem képviselt, ezért inkább a történések, mintsem az irodalmárok érdeklődését keltette fel. Mindazonáltal a költő kultusza Bulgáriában erősen abból a feltételezésből táplálkozott, hogy a költő erkölcsi kiállása és munkájának esztétikai értéke között összefüggés van.

Érdekes, hogy Vapcarov – bár maga is költő volt és lázadó – nem lett egy csapásra híres közvetlenül a kommunisták 1944. szeptember 9-i hatalomra jutása után sem. A második világháború utáni bolgár irodalmi életet a szocialista realizmus elvének egyetemes iránymutatása határozta meg. Egy irodalmi mű akkor maradhatott életképes, ha azt „haladóknak és ideológiailag elkötelezettnek”, „a szocialista életmódtól és a dolgozóktól el nem szakadónak” ítélték, ha az a „pozitív hős példáját mutatta fel”, és „hű maradt korához”. Mindez együtt olyan társadalmilag elkötelezett írók feltétele, aki mondanivalóját képes világosan közvetíteni művében, a szocialista va-

lóság tükrében. Mivel a költők feladata a „valódi élet” és a „valódi emberek” ábrázolása volt, verseik tartalma nem okozhatott értelmezési dilemmát, ezért lehetett kijelenteni, hogy „a haladó emberiség a művészet avatott bírója is”.³ Irodalom és életrajz elválaszthatatlan egymástól, ezért a forradalmi költő az újonnan felbukkanó költők és írók mintája. E hivatalos álláspont szerint a jobb időket látott bolgár irodalom legjobb hagyománya a demokratizmus, a társadalmi elkötelezettség és a forradalmiság, melynek elengedhetetlen velejárója a történelmi optimizmus. A szocialista ábrázolásmód eszköztárának nagy része rendkívül magasra értékelt szimbólum, a hivatalos ideológia által széles körben használt „mártír” jelképe körül épült ki. Nietzsche szerint a mártír azért, hogy feláldozza magát, megmutatja, hogy van valami, ami még az életnél is értékesebb. A „második látással” megáldott költő pedig még a mártírnál is értékesebb jelképnek számított, hiszen ő meg is látta, hogy mi értékesebb az életnél.

Annak ellenére, hogy mind költői munkássága, mind az életrajza könnyen beleillett volna a hivatalos ideológia keretei közé, két év késéssel, csak 1946-ban adták ki Vapcarov válogatott költeményeit, és egészen 1952-ig, halálának tizedik évfordulójáig el-tartott, míg alakját tömeges terjesztésre alkalmassá tették. Miután a Békevilágtanács megalapította a nemzetközi békedíjat, azt elsőként, posztumusz, Vapcarovnak ítélték oda. Két évvel később már kilenc verseskötete forgott a könyvpiacon. Egyre több iskola, utca és szervezet részesült abban a megtiszteltetésben, hogy az ő nevét viselhette. A *Nemzeti Nikola Vapcarov Díj* lett a tehetséges költők álma. Elnyerése hihetetlen távlatokat nyitott meg az irodalmi érvényesülésben. A költő születésének hetvenedik évfordulóján, 1979-ben már a *Nemzetközi Nikola Vapcarov Díjat* is megalapították. Az sem nevezhető véletlennek, hogy öt évvel később, 1984 októberének végén a „Béke – hollygónk reménysége” jelmonddal megrendezett V. *Nemzetközi Írókonferenciát* Vapcarov születésének 75. évfordulójára időzítették. A világ minden tájáról odasereglett vendégek ellátogattak a költő szülőfalujába, a Vapcarov-múzeumba, és virágokat helyeztek el a szobra előtt. A költő művei addigra már vagy ötven országban, több mint harminc nyelven, kétszázhusz önálló válogatásban és antológiában jelentek meg.

Ugyanakkor azonban Vapcarov élettörténetének szelektív olvasása együtt járt azzal, hogy alakját erőszakosan intézményesítették, és beemelték a nemzeti panteonba. Vapcarov életének bizonyos részletei, mint például gyermekkorából az a tény, hogy édesapja a *Belsőmacedón Forradalmi Szervezet* aktív tagja volt, vagy hogy édesanyja az amerikai *Robert College*-ben tanult (e két utóbbi az új rezsimben főbenjáró bűnnek számított), feledésbe merültek. Más kompromittáló tényeket is elhallgattak – azt például, hogy viszonylag jómódú családból származott, amely olyannyira közeli kapcsolatban állt a bolgár cárral, hogy néhányszor vendégül is látta az uralkodót a saját házában; azt, hogy Vapcarov a cár repülőgépén utazott a cári rezidenciába, hogy macedón nacionalista volt, hogy keresztény nevelésben részesült. Kifejezések hangsúlyozták viszont, hogy gőzmozdonyfűtőként dolgozott, valamint, hogy rokonszenvezett a kommunista és egyenlősítő eszmékkel.

Ezzel egy időben folytatódott Vapcarov verseinek szelektív olvasása is. Vapcarov költészetének realista motívumait a második világháború utáni Kelet-Európában szokásos huszárvagással átminősítették szocialista realistává. Vapcarov társadalmi tematikájú verseit, melyekben egy szebb jövőről, az emberek közötti egyenlőségről és a boldogságról álmodozik, valamint az eljövendő, új életbe vetett megingathatatlan, profétikus hitét bizonygatja, előszeretettel értelmezték a közelgő kommunizmusról szóló jövődőlésként. Nehéz volna megállapítani, hogy a mítosz megteremtésében mi játszott nagyobb szerepet, az életrajz, az irodalom, Vapcarov részvétele az antifasiszta küzdelemben vagy a szebb jövőt megidéző víziói és jóslatai. A „Vapcarov-mítosz” legszilárdabb pillérének minden bizonnyal a költő tragikus halálát szánták. „Vapcarovot brutálisan meggyilkolták a fasiszták” – így vonult be a közvéleménybe az esemény, mely a régi burzsoá rendszer áldozatának állította be a költőt, és megajándékozta a sajátos dicsfényvel, amely nélkülözhetetlen a szocialista hősök esetében.⁴ Magára a perre a feledés fátyla borult, a vád és az ítélet jogi alapja szóba se került. Az egészből csak a végeredmény maradt fenn – a költő halála. Sikeresen kialakították, megerősítették, és egészen 1992-ig, az új bizonyítékok napvilágra kerüléséig fenn is tartották azt a látszatot, miszerint Vapcarovot eszméi és eszményei miatt gyilkolták meg. Vapcarov ezáltal bekerült a két legkiválóbb bolgár forradalmár költő, Botev és Szmirnenszki által képviselt fő vonulatba, akik közül az előbbi 1876-ban a törökök elleni harcban vesztette életét, az utóbbi pedig 1923-ban, még ifjan, a nélkülözésbe halt bele (értsd: a burzsoá állam „gyilkolta meg”). A mítosz két összetevője – a töredékes irodalmi munkásság és a töredékes életrajz, a vátesz-szerp és a szerző sorsszerű – „formabontó” – halála a költői személyiség romantikus felfogásából fakadt, amit, paradox módon, a szocialista mítoszteremtés élesztett fel. A mítosz egyes elemeit Vapcarov briliáns költői tehetsége fűzte össze, őrizte meg és biztosította több mint négy évtizeden át.

II. A „nulla fok” keresése

Kortársaival ellentétben, akiknek alig volt tudomásuk Vapcarov létezéséről, kommunistabarát tevékenysége miatt a rendőrség már 1940 telétől nyilvántartotta a költőt. 1940. december 13-án, miután szülővárosában, Banskóban „kommunista propaganda terjesztésének gyanúja miatt” házkutatást tartottak nála, letartóztatták.⁵ A házkutatásra nem véletlenül került sor. December elején riadókészültségbe helyezték a rendőrséget, mert a kommunista párt aláírásgyűjtő kampányt kezdeményezett az azal a céllal, hogy rákényszerítse a kormányt egy bolgár–szovjet paktum aláírására. A bolgár kormány azonban az idő tájt inkább a németek felé hajlott, és bár hivatalosan még nem lépett be a második világháborúba, németbarát és szovjetellenes érzelmeit már nem rejtette véka alá. Ugyanakkor a Bolgár Kommunista Párt (BKP), amely 1925-ös illegálisításba vonulása óta földalatti mozgalomként működött, szigorúan követte a Komintern irányvonalát. A kommunista világszervezet utasítása márpedig úgy szólt, hogy mindazokban az országokban,

melyek nem csatlakoztak a szövetségeseikhez, el kell érni, hogy a kormányok segítségért folyamodjanak a Szovjetunióhoz. Ennek megfelelően a BKP heves támadást intézett a bolgár kormány ellen, és nyíltan folytatta szovjetbarát, tehát kormányellenes tevékenységét. Azzal, hogy az állam ellen, nem pedig a nemzeti felszabadításért harcoltak – mint ahogy azt Lengyelországban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában vagy Franciaországban tették –, nem tudtak olyan tömeges támogatásra szert tenni, mint az akkor Németországgal hadban álló országokban működő ellenállási mozgalmak.

A BKP 1940. decemberi akciója egy szovjet diplomatának, Arkagyij Szoboljevnek szófiai megjelenéséhez kapcsolódott. Szoboljev azért érkezett a bolgár fővárosba, hogy egy kölcsönös meg nem támadási szerződést terjesszen a bolgár kormány elé. A kommunisták nyomban agresszív propagandahadjáratot indítottak a szovjet javaslat elfogadtatásáért. A rendőrség december elején Vapcarov lakásában tartott házkutatása során – cseppet sem váratlanul – egy titkos, Vapcarovhoz címzett levélre bukkantak, mely arról szólt, hogy miként mozgósítsák a tömegeket a bolgár–szovjet paktum támogatására. Egy kormányellenes tartalmú – *Falusi krónika* című – vers is a kezükbe került, amely a „*Ordítsuk hát, hogy / Semmi terror / És / Szövetséget a Szovjetunióval!*” felkiáltással zárul, valamint egy másik – *Jó a forradalom* című –, mely a házkutatásról készített rendőrségi jegyzőkönyv szerint „szintén kormányellenes kijelentéseket tartalmazott”.

A szereplők bemutatása

A verset a házkutatásról készült jegyzőkönyvekben egyszerűen csak „egy *Falusi krónika* címmel ellátott, kormányellenes tartalmú papírlap”-ként említették, s a rendőrség, illetve a vád képviselője már első olvasásra egyértelműnek tekintette a szerzői szándékot. Amikor a „Szövetséget a Szovjetunióval” sort olvasták, nem vették figyelembe, hogy verset tartanak a kezükben, egyszerűen, világosan és közvetlenül, betű szerint értelmezték a szavakat. Őserintük ennek a „kormányellenes kijelentésnek” egyetlen, hátrázott jelentése volt: a szerző nem ért egyet a bolgár külpolitikával, és ezáltal az állam szilárdságának veszélyeztetése cselekvésre bujtogat. Ebben az értelemben az ügyészség nem tett különbséget művészi és nem művészi szöveg között. Értelmezésüket minden aggály nélkül azonosították a szerzői jelentéssel. A szöveget úgy olvasták, mint jelzőt, kiáltványt, Vapcarov ordas szándékának kristálytisza bizonyítékát. Az ügyész szerint ez a szándék az volt, hogy „írásban vagy szóban, kiadott költői avagy más művekben a társadalom egyes osztályai vagy rétegei, illetőleg a hatóságok ellen uszítson”, ami pontosan kimeríti az AT 7. cikkelyében rögzítetteket.

Az ügyészség egyáltalán nem értelmezte rosszul a verset, és nem értette félre a költő szándékát sem. Más körülmények között Vapcarov megerősítette volna ezt az értelmezést, és még büszke is lett volna az olvasó személyes, spontán reakciójára. Költői pályafutása során arra törekedett, hogy versei megérintsék a tömegeket, hogy mindenki számára érthető

nyelven írjon. Sőt úgy vélte, hogy a hagyományos költészet a társadalom széles rétegei számára érthetetlen maradt, amiért nem az olvasók felkészületlenségét okolta, sokkal inkább a költők öncélú játszadozását a szavak jelentésével. Miután tudatában volt annak, milyen új társadalmi témákkal gazdagította a bolgár irodalmat, csábította a lehetőség, hogy az új tartalmakat új formában fejezze ki, s ezért tudatosan került a bevett irodalmi kódokhoz. Őszintén hitte, hogy a szerzőnek elég akarnia, és máris tökéletes összhangba kerülhet az olvasóval. „A zsellért úgy szoktuk beszéltetni, ahogy mi beszélünk, pedig másképpen él, mint mi, más dolgok veszik körül... Így aztán az emberek nem hisznek nekünk” – írta Vapcarov. Egyik költeményében el is mondja, hogy közvetlen, tömör és érthető írásmódra törekszik:

„Fodrozva kavarja a szél a leveleket
hallgasd,

és írd le így!

Írd le egyszerűen, őszintén,
tedd oly egyszerűvé,
mint a nép dala...”

Vapcarov arra vágyott, hogy megértsék, és úgy gondolta, hogy ezt legjobban „egyszerű, becsületes beszédmóddal” érheti el. Saját vallomása szerint „Nem száll róluk (a versekről) édes parfüm-illat, / morcosak és nagyon rövidiek” (Nagy László fordítása). Vapcarov szerint a költő akkor végzi jól a munkáját, ha a szerző és az olvasó közötti távolság megszűnik. Valósággal rettegett a vers többfajta értelmezési lehetőségétől, a művészi szöveg félreérthetőségétől, megfoghatatlanságától, attól, hogy az olvasó nem fogja fel, amit a költő el akar neki mondani.

A *Falusi krónika* ennek az újfajta költészetfelfogásnak a terméke volt. Vapcarov valóban arra törekedett, hogy megindító, az érzelmekre ható eszközökkel érveljen Szoboljev szovjet–bolgár megneemtámadási szerződéstervezetének elfogadása mellett, vagyis költészetével igyekezett ezt az eszmét elterjeszteni, és így mozgósítani a tömegeket. Vapcarov úgy vélte, hogy a *Falusi krónika*val teljesítette a párttitkos levelében megfogalmazott utasítást, nevezetesen azt, hogy „a fő hangsúlyt a gazdasági gondokra kell fektetni: a magas árakra, a feketepiacra, az ügyeskedésre és az élelmiszerhiányra”. Ilyen értelemben valóban megszegte az ÁT 7. cikkelyének bekezdéseit, hiszen társadalmi feszültséget igyekezett kelteni, és az elégedetlenséget politikai célokra akarta felhasználni. Tevékenységével megszegte az ország érvényes törvényeit, így teljesen megalapozottnak állították bíróság elé.

A szerző halála: önmegvalósítás, első rész

A várakozással ellentétben Vapcarov nem ebben a szellemben nyilatkozott a bírák előtt. Abban a pillanatban, amikor a közvetlen kommunikációról szóló régi álma valóra vált, nyíltan viszautasította az ilyen közvetlen kommunikáció jogosságát. A letartóztatása napján lezajlott kihallgatáson a magát technikusként nevező Vapcarov így vallott: „Mivel költészetem nem áll távol a társadalmi problémáktól és korunk követelményeitől, valaki, aki nem ismer engem eléggé, túlbuzgóságában elküldte nekem ezt a levelet, de tájékozatlanul a művésznemre (Jonkov) címezte. És valóban készségesnek is mutatkoztam azáltal, hogy megírtam a *Falusi krónika* című verset... Ami a *Jó a forradalmat* illeti, ahhoz semmi közöm. Ezt a költemény

stílusa is nyilvánvalóvá teszi. Valami költőpalánta küldhette nekem a véleményemet kérve, ami éppenséggel nem először fordulna elő pályafutásom során... Eszem ágába se jutott sem az, hogy »mozgósítsam a tömegeket«, sem pedig az, hogy bármiféle propagandát folytassak.”¹⁰

Vapcarov a tárgyalás legelső napjától kezdve költői identitását próbálta felhasználni ártatlansága bizonyítására. Hangsúlyozta, hogy őt költőként ismerik. Bevallotta, hogy rendkívüli módon aggasztják a társadalmi igazságtalanságok, és hogy az őt körülvevő nyomasztó valóságtól kapja az ihletet. Tiltakozott viszont a vád fő pontja ellen, hogy tudniillik a költeményét lezáró jelszóval gyűlöletet akart kelteni. Szerzőként hivatkozott azon megfellebbezhetlen jogára, hogy a szöveget saját maga értelmezze, és hogy egyedüli illetékesként maga határozta meg az azokban rejlő szerzői szándékot. Ez gyakorlatilag megfosztja az olvasót attól a jogától, hogy hozzáférjen a szöveg eredeti jelentéséhez. A vers több, mint a szöveget alkotó szavak pusztá összessége, sugallta Vapcarov, és a jelentéshez nem lehet oly zavarmentesen eljutni, mint ahogy azt az esküdt-szék tévesen feltételezte. Mivel a jelentést közvetítő irodalmi eljárások eleve egy sor lehetséges értelmezést feltételeznek, egyedül a szerzőnek van minden vitán felül álló joga saját irodalmi műve jelentésének megállapítására.

Vapcarov az olvasó-író kapcsolatában az író tüntette fel erősebb félként, s ezzel újra érvénybe helyezte az író társadalmi státusának romantikus felfogását. Ebből a költők számára nem hivatalosan fenntartott társadalmi pozícióból a művészek mindennemű jogi konzekvencia nélkül kritizálhatják a fennálló rendet. Az író úgy bírálhatta a társadalmat, hogy azt valójában nem gondolta komolyan, vagy ha igen, akkor sem volt kötelező bevállania. Még akkor is, amikor a törvények magát a szándékot büntetik: ha egy költő be tudja bizonyítani, hogy szándéka nem nyilvánvaló, csak belelátható, mondjuk, csak értelmezés kérdése, akkor bízást mentesülhet a felelősségre vonás alól. Ennek következtében a költői pozíció eleve nagyobb cselekvési szabadságot engedélyez, mint amilyennel a hétköznapi ember rendelkezik. Vapcarov írásában ugyan tagadta, hogy a műalkotás befogadójának az a dolga, hogy átérze a misztikus költői kinyilatkoztatás és az isteni sugallat átszellemült érzése közötti kapcsolatot (amint ezt a romantika megkövetelte az olvasótól), a bíróság előtti retorikájában mégis ezzel az érveléssel igyekezett kivédeni az ellene felhozott vádakot. Könnyedén feladta az irodalmi újító szerepét, s helyette inkább a hagyományos költői önképvel azonosult.

Vapcarov a bíróság előtt tett második vallomásában még alaposabb és kimunkáltabb önvédelmi stratégiával állt elő, amelyben újabb, fontos elemekkel bővítette költői önképét. Ekkor már így mutatkozott be: technikus és költő. Rámutatott, hogy a költeményben megjelenő gondolat nem a sajátja, hanem a „költői éné”, és hogy egy irodalmi szövegben keresztül kifejezett vélemény miatt nem állíthatják bíróság elé: „Engem az indított a *Falusi krónika* című vers megírására, hogy szóba került egy lehetséges háború Németország és Görögország, illetve Jugoszlávia között. A *Falusi krónika*ban nem én mondom, amit mondok. Én itt csupán visszaadom dialógus formájában azt a beszélgetést, amit két földművestől

egy kocsmban hallottam... És bár a vers propagandaként is értelmezhető, nem olvastam fel senkinek..."¹¹

Ebben a kibővített, kiegészített változatban Vapcarov a szerző és szövege közti viszony sajátos természetére hivatkozott. Leszögezte, hogy az író, abból a kötelezettségéből adódóan, hogy lefesse a valóságot, veszélyes helyzetekbe kerülhet, és hogy szakmájának természete előre nem látható, törvénybe ütköző irányokba sodorhatja. A valós események leírása – ami, szerinte, ez esetben a valódi szándék volt – ténylegesen ellentmond az állam érdekének, s mivel erre maga is rájött, erőt vett magán, és nem terjesztette a verset. Ilyen értelemben a szöveg a szerzői szándéktól független, képes arra, hogy önmaga közvetítse saját értelmét, így az egyetlen dolog, amit a szerző tehet, az, hogy önmagát korlátozza, ha már egyszer nem ura a saját szövegének. Az a felfogás, mely szerint a szöveg szabad, független életet él, és kicsúszhat alkotója irányítása alól, az író teljesen felmentette jogi felelőssége alól. Így Vapcarov ismét a romantikus költőképhez folyamodott, ez alkalommal alkotói küldetésének előre nem belátható káros következményeit hangsúlyozva. Két különálló érvvel hozakodott elő a bíróságon: egyrészt hogy az olvasók nem tudták helyesen feltárni a költői szándékát, másrészt hogy ez a szándék nincs is benn a vers szövegében. Mindkét érv önmagában is megállta volna a helyét a váddal szemben. Ami viszont még fontosabb, mindkettő ugyanarra a következtetésre vezet: a vádlott ártatlan, az ügyészség egyszerűen félreértelmezett egy irodalmi szöveget.

Vapcarov ügyvédje is hasonló stratégiát vetett be. Meg volt győződve arról, hogy a védelem akkor számíthat sikerre, ha a költői identitást állítja szembe a kormányellenes tevékenység vádjával. Ugyanakkor nem teljesen követte Vapcarov érvelésének logikáját. Ő is utalt a romantikus költőképre, de kissé más megközelítésből. Úgy gondolta, hogy a költő tevékenységéről csak egy másik szerző tehet tanúvallomást, így a helyes értelmezés megállapításának illetékességét az irodalmi társadalom kezébe helyezte. A védelem csupán egyetlen tanút vountatott fel a bírák előtt, az akkoriban híres író, Szevtoszlav Minkov személyében. Minkov így vallott: „Ismerem a vádlottat, Nikola Vapcarovot. Tudomásom van arról, hogy verseket írt és közölt. Azt is tudom, hogy a vádlott megjelentetett egy verseskötetet. Jól ismerem a vádlott műveit. Íróként azt mondhatom, hogy a vádlott tehetséges költő. Amikor azt mondom, hogy a vádlott tehetséges költő, azt állítom, hogy művei költészeti szempontból megütik a műalkotás színvonalát. Azt is elmondhatom, hogy a vádlott művei új értékekkel gazdagítják a bolgár költészetet. A vádlott művei nem átmeneti jelentőségűek, és nem a pillanat szüleményei, tehát nem a politikai hatás elérése a fő céljuk. Éppen ellenkezőleg: külön értékelendő túlfűtöttségük, érzékenységük, lélektani mélységük és őszinte hazafiságuk.”¹²

Szevtoszlav Minkov saját – és szakmai köre – értelmezése szerint jellemezte a költőt. Oly módon írta le, ahogy szerinte és Vapcarov ügyvédje szerint a bíróságon a legmeggyőzőbben hangzik, felsorolván számos, a költői identitást meghatározó korábbi feltételt. Ennek alapján költő az, aki verseket ír, akinek a műveit kiadják, aki könyvet jelentet meg, és akinek versei vitathat-

atlan, és maradandó művészi értékkel bírnak. Minkov ezzel a bíróság előtt megerősítette, hogy Vapcarov költő, mivel megfelel az irodalmi közélet által megállapított kritériumoknak.

Valójában azonban a tanú sem a vádlottat, sem annak verseit nem ismerte. Vapcarov ügyvédje döntött úgy, hogy Minkovot kéri fel tanúskodni, mégpedig tisztán gyakorlati okokból – tudta, mi a legjobb módja, hogy megvédje kliensét. Emlékirataiban így idézi fel találkozását az íróval: „Minkov úr, sietek leszögezni, hogy az ön tanúvallomását írásos bizonyíték is alá fogja támasztani. A bíróságon ön csak igaz, valós tényeket sorol majd fel. Adok önnek anyagokat, melyekből meggyőződhet, hogy a költőről elmondandó szavai valós és meggyőző tényeken alapulnak.”¹³

S ezzel a kezébe adott néhány, gondosan kiválogatott Vapcarov-verset.

Mivel Vapcarov ügyvédje tisztában volt elméletének gyenge pontjaival, előre sejtette az ügyészség lehetséges kérdéseit és ellenvetéseit. Amikor a tanút Vapcarov kommunista elveiről és munkáiról kérdezték, Minkov pontosan előkészített válaszokkal ríposztzott. Ezek a feleletek szintén a költői személyiség romantikus felfogásából indultak ki: a költővel előfordul, hogy helytelen irányba sodródik, ám ebben az mozgásban csak a hétköznapi ember találhat kivétlnivalót:

„Tisztelt Bíróság, vajon tudnának-e manapság olyan fiatalembert mutatni, aki ne kacérkodna valamely radikális eszmével? Az ifjúságot foglalkoztatják a társadalmi problémák. Lehetetlen, hogy egy fogékony fiatalembert, mint Vapcarovot, hidegen hagyják ezek a kérdések. Szereti a népét és a hazáját, és szeretné, ha az emberiség jobban élné. Vapcarovnak valóban vannak baloldali költeményei is. Ám munkásságára nem ezek a jellemzők. Nem ez a fő kérdés. A középponti kérdés nála a hazaszeretet. A jövőben is ezt az irányt fogja követni”.¹⁴

A védelem és tanúja egy könnyebb megoldást ajánlott a bíróságnak. Felkérte, hogy a kétségbevonhatatlan bizonyítékok birtokában válaszoljon a kérdésre: „Költő-e Vapcarov?” Az, hogy Vapcarov verseket írt-e vagy sem, azok megjelentek-e már nyomtatásban vagy sem, kiadták-e már könyvét vagy sem, nem értelmezés kérdése. Mi több, egy vezető bolgár író szavát adta, hogy ezek a művek értékesek, érdemesek arra, hogy megőrizzék őket az utókor számára. A védelem indítványában kijelentette, hogy az ügy lezárásához nincs szükség arra, hogy a bíró összetett értelmezési kérdésekbe bonyolódjon az irodalomelmélet számára kevésbé otthonos területén. Nincs más dolga, mint elfogadni a szakértőgárda létezését, belátni, hogy az esztétikai kérdések szabályozására is megvannak a megfelelő szaktudással rendelkező emberek, és megbízuk az írókban, akik sokkal eredményesebben ítélkezhetnek egy költői mű értéke fölött. A költői identitás megállapítására tett kísérlettel ugyanis a bírák túllépték szakmai kompetenciájuk kereteit, sugallta a védelem. Mivel az irodalmi közélet a saját törvényei alapján működik, és az írók egymásnak döntőbírái, az igazságszerveknek ilyen esetekben el kellene tekinteniük a frott törvények alkalmazásától. A törvényszéki retorikában ez egyet jelentett azzal a felismeréssel, hogy létezik

egy olyan terület, melyet az írók, költők és művészek számára tartanak fenn, s ahová a törvény emberei nem bejáratosak.

Következésképpen a bíróságon élénk vita bontakozott ki a költői identitás mibenlétét illetően, minek során az ügyész, a vádlott és a védő három ellentétes szempontból közelítette meg a költő személyiségét. Ezekből az álláspontokból nőttek ki azután az elkövetkezendő évtizedek irodalmi kliséi. A bírónak szembesülnie kellett a három álláspont mögött rejlő közös kérdéssel, mégpedig azzal, hogy ki tekinthető az igazi értelmezőnek. Az ügyész hajlott arra, hogy az olvasó, Vapcarov állította, hogy a szerző, míg az ügyvéd az irodalmi közéletnek szavazott bizalmat. Ha az olvasót ruházzák fel ezzel az előjoggal, az annyit jelent, hogy elutasítják a költő társadalom fölötti, vagy egyszerűen azon kívüli státusának gondolatát. Ez pedig azt jelentette volna, hogy a vádlottat bűnösnek találják államellenes tevékenység vádjában. Amennyiben pedig elfogadják Vapcarovnak és ügyvédjének az érvelését, az törvényerőre emelte volna a költő társadalmon belüli kiváltságos pozícióját, és lehetetlenné tette volna, hogy az érvényben lévő írott jogszabályok alapján perbe lehessen fogni.

„Kit nevezhetünk szerzőnek?": ellentmondásos happy end

Ezekkel az ellentmondásos véleményekkel kellett volna a bírónak szembenéznie, ha Vapcarov és tanúja kihallgatása után az ügyész nem vonja vissza a vádemelést. Közlebből ugyan nem határozta meg, hogy ezáltal kire ruházza az igazi értelmezés jogát, a gesztusból azonban világosan kiderül, hogy nem hitt többé saját olvasói teljhatalmában, és belátta, hogy hibát követett el, amikor felfedezni vélte a szerző szándékát. Az ügyész végül így összegezte indítékait: „A vádlott őszintén bevallotta, hogy költeményét a legkülönbözőbb szociális rétegekből származó emberek viselkedésének tanulmányozása után írta... Világosan felismerte azonban, hogy a *Falusi krónika* című vers milyen hatást váltott volna ki, éppen ezért nem olvasta fel, és nem is terjesztette... Erkölcsi arcképét Svetoszlav Minkov tanú hitelesen tárta elénk...”

Így a per folyamán az ügyész újraértékelte az értelmezői tekintély mibenlétét. A művészi szöveget már nem tekintette egyenrangúnak a nem művészi szöveggel. Úgy tűnt, megbízott a tanúban, és ugyanakkor elismerte, hogy az irodalmi tekintély még a bíróság keretei között is elsőbbséget élvez egy költői mű megítélésében, valamint hogy a költőnek joga van mentesülni a felelősségre vonás alól. Miközben meggyőződött arról, hogy Vapcarov valóban költő (tehát elfogadta a tanú érvelését), korlátlan szabadsággal, és saját művei jelentésének meghatározásában teljes illetékességgel ruházta fel (tehát Vapcarov első érvét is elfogadta). Az irodalmi szöveg autonómiájának elmélete elég vonzó volt számára ahhoz, hogy felhagyjon Vapcarov szándékának fűrkészésével (tehát Vapcarov második érvét is elfogadta). Elismerte, hogy a szöveg nem tartalmazta a költő szándékát – tehát nem azért íródott, hogy megzavarja a fennálló társadalmi rendet, mint azt korábban hitte –, hanem út-

ban az olvasó felé torzulásokon és elhajlásokon ment keresztül. Azzal is egyetértett, hogy bár a „*Semmi terror! / És: / Szövetséget a Szovjetunióval!*” sorok államellenes jelzőként is értelmezhetők, a költőt más ok – az ihlet –, nem pedig az ország politikai irányelvei vezették ennek megírására. Az ügyész azért tehetette meg ezt a lépést, mert a költői küldetésről alkotott saját felfogása eleve megegyezett Vapcarov vallomásával. Nem kellett nagyobb változtatásokra kényszeríteni, hiszen mind ő, mind Vapcarov a művészi ihlet igaz forrásának tekintette a valóságot. Az ügyész mindvégig kitartott amellett, hogy a költőnek a valóságot kell leírnia, most azonban, belátva, hogy az írás veszélyes vállalkozás lehet, különválasztotta egymástól a szerzőt és szövegét. És talán olvasóként is kész volt elfogadni, hogy nem áll közvetlen kapcsolatban a költővel. Végül már azt is feltételezhetjük, hogy talán az ügyész pozitív érzékenységének sem ártott meg az a felismerés, miszerint egy irodalmi szöveg bírósági értelmezése számtalan veszélyt rejt magában, lévén a vers jogi értékű bizonyítékként meglehetősen bizonytalan természetű. Döntése nyilvánvalóan a per további menetét is meghatározta, s ez egyben jelentősen megkönnyítette – sőt elvégezte – a bíró munkáját.

Így tehát nem meglepetés, hogy vádemelés hiányában Vapcarovot ártatlannak találták, és felmentették. Miután kommunista propagandista-ként vád alá helyezték, veszélyes személyként kihallgatták, mint jó költő hagyta el a bíróság épületét. Beigazolódott, hogy a költői tevékenység pontosan azért összeegyeztethetetlen az államellenes tevékenységgel, mert az olvasók tudatosan felhagytak az „olvasással” és azzal, hogy úgy tegyenek, mintha felismernék a költő szándékát. A tárgyalás kimenetele azt mutatta, hogy a bíróság a szerző jelenlétében nem hajlandó támogatni az olvasók jogait. Az ember azt gondolhatná, hogy a romantikus költőkép a szerző-szöveg-olvasó kapcsolatáról alkotott bizonyos elképzelések hatására jött létre. Az olvasó elidegenedése a szerzőtől potenciálisan komoly jogi és politikai következményekkel járhat. Az eljárás során az olvasót elidegenítették a szerzőtől, kizárták az értelmezők sorából, vagy még inkább az „értelmezők hierarchiájának” a legaljára süllyesztették, ami az írókat ugyanakkor az írott törvények fölé helyezte. Ennek a képletnek a hallgatólagos elfogadása felér annak elismerésével, hogy egy jó íróat ezentúl gyakorlatilag reménytelen bíróság elé állítani. Ebben az értelemben a tárgyalás jogilag is megerősítette azt a fajta felfogást, hogy a költőt felmenthetik a más esetben szokásos büntetések alól, más elbírálás alá esik, mint a hétköznapi ember, s ez – mint már említettem – a költő társadalmi státusának romantikus elképzelést erősíti meg.

Ily módon a bíróság értékes precedenst teremtett. A bolgár jogrendszer azonban, a franciához hasonlóan, nem precedensekre épül. Ezért volt lehetséges, hogy a Vapcarov ellen indított második per során, ahol a védelem ugyanezt a stratégiát választotta, senkinek még csak eszébe sem jutott megemlíteni, hogy kilenc hónappal korábban hivatalosan, a bíróság előtt bizonyítást nyert, hogy Vapcarov költő, vagyis a társadalomnak sajátos helyet foglal el. Az 1942. júliusi tárgyalásra új tanúkat idéztek be a vádlott

költői identitásának bizonyítására. Ekkor azonban a dolgok éppen ellenkező fordulatot vettek.

Mire Vapcarovot 1941 októberében ártatlannak nyilvánították, már tagja, sőt helyettes vezetője volt a Bolgár Kommunista Párt Központi Katonai Bizottságnak (KKB), amelynek titkos célja az volt, hogy az országot diverzáns cselekményekkel destabilizálja, vagyis éppen az, ami a második per fő vádpontját képezte.

1941 nyarán Vapcarov megírta a *Nem, ez nem a költészet ideje* című verset (magyarul, Kardos László fordításában: *Vers – „A csengő és mosolygó rímek itt / nem kellene most – másra vár a kor”*). Minek volt hát ez az ideje? Júniusban Németország hadat üzent a Szovjetunióknak. Bulgária Németország szövetségeseiként a Szovjetunió közvetett ellenségévé vált. Következésképpen a bolgár kormányt automatikusan a BKP legfőbb ellenségének tekintették. Két nappal később, 1941. június 24-én a BKP politikai bizottsága új stratégiai programot fogadott el: „a fegyveres antifasiszta harc megindítását a monarcho-fasiszta rezsim megdöntésére, és a népi hatalom megteremtésére”.¹⁵ A dokumentum előírta, hogy a Szovjetunót minden lehetséges módon támogatni kell, mégpedig elsősorban a német haderők kommunikációs rendszere ellen indított diverzióval, valamint a bolgár–német szövetségi paktum értelmében Bulgáriában tartózkodó német erők tömeges megsemmisítésével. Ekkor alapították meg a KKB-t, amelynek feladatai közé tartozott a földalatti szervezet irányítása, a szabotázsakciók koordinálása és a partizán csapatok felügyelete. Az ő támogatásukra 1941. augusztus 11-én az SHT–211 jelzésű szovjet tengeralattjáró Szevasztopolból tizennégy tapasztalt, a Szovjetunióban kiképzett és felszerelt bolgár kommunistát szállított a Fekete-tengeri bolgár partokra. Vezetőjük egy hivatásos forradalmár, a szovjet hadsereg ezredese és az NKVD tisztje, Radojnov elvtárs volt.¹⁶ Két héttel később befutott a második szovjet tengeralattjáró is. A szovjet katonai szakértők szeptemberben ejtőernyősöket dobtak le Bulgária területére. Az öt csoportból tizenhét embert a rendőrség emberei a helyszínen lelőttek, kilencet elfogtak, és csak öten jutottak el a földalatti szervezethez, ahol rögtön elfoglalták a vezető posztokat. Radojnovot a KKB vezetőjévé, Vapcarovot pedig a helyettesévé nevezték ki.

1942 elején BKP Központi Bizottsága (KB) úgy döntött, hogy a KKB-nak el kell kezdenie a kormány ellen tervezett közvetlen támadás előkészítését. A bolgár katonai elhárítás akkori jelentései szerint „a kommunista párt aktív előkészületeket folytat az 1942 tavaszára tervezett, nagy rombolóhatású akciók bővítésére”.¹⁷ Ismét készültségbe helyezték a rendőrséget. 1942. március 4-én Vapcarovot illegális földalatti tevékenység gyanújával letartóztatták, és az állambiztonsági szervek „A”, a kizárólag kommunistagyanús elemekre szakosodott ügyosztályán kezdték meg kihallgatását.

A per hihetetlenül rövid ideig, 1942. július 6-tól 18-ig tartott.¹⁸ A KB hatvankét tagja ellen indítottak eljárást, akik közül Vapcarov volt

az egyik fő vádlott. Kevesebb, mint két hét alatt negyvennyolc vádlott (a másik tizennégyről távollétükben ítélték), kétszáz tanú és harminc ügyvéd váltotta egymást a bíróság előtt. A katonai ügyész a vádlottak nagy részére a megváltozott ÁT alapján halálbüntetést kért. A hadiállapot miatt 1941 szeptemberében megszigorított törvények előírták, hogy az eljárásokat rövid idő alatt kell lefolytatni, engedélyezték, hogy a vizsgálat során a bíróságon vallomást kényszerítsenek ki a vádlottakból, a törvény majd minden pontjának megszegéséért halálbüntetés járt, valamint bevezették az ítéletek megfellebbezhetetlenségét.

A tárgyalás azonban nem csupán a hadiállapot és a rövidített eljárás következményeként rövidült meg. A legfőbb ok az volt, hogy a vádlottak, Vapcarovot is beleértve, teljes és mindenre kiterjedő vallomást tettek.¹⁹

1942. március 4-én, Vapcarov letartóztatásának napján a rendőrség még nem talált elegendő kompromittáló bizonyítékot. Mindössze egy írógéppel írt, „Bulgária polgárai, a háború rohamosan közeleg” szavakkal kezdődő iratot, és a BKP lapjának, a *Rabotnicseszko Delónak* a 1941. január 2-i számát sikerült előkeríteniük. 1942. március hetedikén azután, a második házkutatás során találtak egy pisztolyt, kilenc töltényt és némi fegyverolajat. Ezek a bizonyítékok valószínűleg nem lettek volna elegendők Vapcarov elítéléséhez. A vádemelés és a tárgyalás során, amit kizárólag Vapcarov és a többi őrizetes tanúvallomására alapoztak, ezeket a tárgyi bizonyítékokat szinte meg sem említették.

Vapcarov 1942. március 15-én tett először vallomást, s kihallgatása hat nap alatt be is fejeződött. Ennyi idő alatt összesen száztizenny oldal tölthető meg apróbetűs, egyenletes írásával. Nem tudni, hogy megkínózták-e vagy önként vallott, annyira azonban bizonyos, hogy rövid ideig tanúsíthatott ellenállást. Vapcarov vallomása a legapróbb részletekre kiterjedő értékes információkat tartalmazott, és olyan tényekre is magyarázatot adott, melyekre senki sem volt kíváncsi. A vádemelés során az első leírt mondatát változtatás nélkül, teljes egészében fölhasználták:

„Letartóztatásom időpontjában vezető tisztséget töltöttem be a BKP KKB-ban, abban a testületben, mely az ügynevezett különleges feladatok végrehajtását irányította. A munkánk abban állt, hogy beszervezzük a legmerészebb párttagokat a fegyveres csoportokba. A Szovjetunió elleni háború kitörése esetén nekik kellett volna elválni a vasúti, távíró- és telefonösszeköttetéseket, felrobbantani a hidakat, vasúti szállítmányokat, üzemanyag- és lőszerutánpótlás-szállítmányokat... Ebben a bizottságban én voltam a második számú vezető...”²⁰

Döbbenetes pontossággal írta le a rejtjeles jelentéseket, a titkosírásokat, a konspiratív találkahelyek címét, emlékezett vissza az összegekre és valutanevekre, amelyekkel támogatták őket. Néha, mikor valamiről megfeledkezett, később visszatért rá, és elmagyarázta, ha éppen bizonytalan volt, csak feltételezésekre hagyatkozott, máskor pedig (főképp házsámok és időpontok esetén) bevallotta, hogy az emlékei elhomályosultak; precizitása és részletessége azonban az esetek többségében egyszerűen bámulatos volt. Még költői tevékenységének legszentebb részleteibe is beavatta a bírákat:

„Felolvastam neki (Radojnov elvtársnak, mozgalmi névén Vaszil) jó néhány versemet, de neki leginkább a *Levél* című tetszett a *Dalok egy országért* ciklusból. Azután azt mondta nekem, hogy bár ebben a pillanatban a világ sorsát a fegyverek döntik el, egy találon megírt, aktuális témájú vers legalább olyan hatású lehet, mint egy fegyver. Azt javasolta, írjak valami ilyesmit. Megígértem neki, hogy írok valamit, aminek napi aktualitása van. Vaszil hazament, és egy hétig nem láttam. Egész idő alatt arra a versre gondoltam, amit meg kell írnom. Nem mintha témahiányom lett volna, persze, csak ki akartam választani azt, amelyik a legközelebb áll hozzám. Hosszas gondolkodás után úgy határoztam, hogy a macedóniai háborúról írok. És tényleg írtam is egy verset erről. Egy ideig a jegyzetfüzetemben tartottam, azután elégettem, mert kompromittálónak találtam. Nem tartottam attól, hogy elfelejtem. A közelmúltban írt minden versemet kívülről tudom. Vaszil egy hét múlva jött újra. Mondtam neki, hogy megírtam a verset. Hallani akarta, így hát elmondtam neki. Azután még egyszer elmondatta velem. Vaszil úgy találta, hogy a vers helytelen eszmei alapokon áll, elsősorban azért, mert a múlt eseményeivel foglalkozik. Megjegyezte, hogy tévedés az egész német népet hibáztatni ahegyt, hogy a fasizmusba döfném a „fullánkomat”... Megígértem neki, hogy írok egy másik verset, de erre azt javasolta, inkább javítsam ki ezt. Azt feleltem, hogy ez nagyobb nehézséget okozna nekem, mint írni egy újat. Mindazonáltal tudtam, hogy korunkban a költészet nem szolgálhat egyéni célokat, ezért rosszul éreztem magam, még szilárdabban eltökéltem, hogy új verset írok. Egy egészen egyszerű stílusú verset akartam írni, mégsem sikerült az elkövetkezendő napokban megbirkóznom a témával. Egyik reggel, teljesen véletlenül, eszembe jutott Lenin gondolata: „villamosítás plusz kollektivizáció egyenlő kommunizmus” – ez a gondolat adta az ihletet a *Jövő* című versem megírásához. Nem is tudom, miért nem tudtam befejezni. Ekkor történt a lebukás, és elhalasztottam pár nappal...”²¹

Vapcarov emlékeztet azokkal a jelentésekkel frissítettek fel, melyeket ő és munkatársai rendszeresen küldtek a BKP KB-nak az elvégzett munkájukról. A rendőrségnek ugyanis gyakorlatilag minden pártszervezetben voltak beépített emberei, s így meglehetősen sok jelentést megszerzett. Az nem meglepő, ha valaki olyasmint vall be, amit a rendőrség már amúgy is tud. A tömérdek új információ bevallása, valamint a rengeteg fel nem tett kérdésre adott válasz viszont valóban megdöbbentő. Vapcarov ezzel három bajtársát adta fel, akiket a vallomástétel után azonnal őrizetbe is vettek.

Csak találgatni lehet, hogy mi indította Vapcarovot erre a vallomásra. Lehet, hogy a természetéből fakadt (kortársai és barátai végtelenül őszinte, nyílt, egyenes és kedves emberként jellemezték), vagy álmódzó, költői lényéből, mely egy valóságtól eltávolodott, kitalált álomvilágba ringatta őt (amivel némelyek manapság próbálják mentesíteni). Mások azt hangsúlyozzák, hogy Vapcarov mennyire összezavarodott, amikor rájött, hogy elárulták, és, mi több, hogy a kommunisták egyáltalán képesek elárulni egymást. Megint mások a vizsgálat sajátos, személyiség fölött álló mechanizmusaira hi-

vatkoznak. Az egyetlen megbízható válasszal az a dokumentum szolgálna, melyet maga Vapcarov írt, amikor a kommunista párt utasítására (a BKP-nak is voltak kémei a rendőrségen) írásbeli magyarázatot adott a viselkedésére. Ez azonban máig nem került elő.

Áprilisban, a vizsgálat befejeztével Vapcarov öngyilkosságot kísérelt meg. Cellája sarkában talált egy apró szegecsset, amivel felszakította a vénáját. „Ebben a pillanatban – mondta később cellatársának – hatalmas élniakarás lett úrrá rajtam. Aztán egy orosz mondat jutott eszembe, és skandálni kezdtem: »Az ellenséget legyőzzük, győzni fogunk.«²² Hirtelen kinyílt az ajtó, és egy rendőr lépett be... Ezek a rohadékok még azt sem engedték meg, hogy a halált válasszam ...”²³

A tárgyalás 1942. július 6-án kezdődött. A bírósági rendtartásnak megfelelően a tanúkat egyesével szólították a tárgyalóterembe. A vád ismertetése után senki sem vallotta magát bűnösnek. Felolvasták a vallomásokot. Eljött a védelem ideje.

A BKP tisztában volt azzal, hogy mi történt a vizsgálat ideje alatt, s ezért egységes védekezési stratégiát írt elő, meghatározta a vádlottak magatartását, valamint azt, szükséges-e nyílt politikálással védeni a párt álláspontját²⁴. Azt tanácsolta, hogy a vádlottak vonják vissza a vallomásukat mondván, hogy kényszer hatására nyilatkoztak.

Önmegevalósítás: második rész

Vapcarov azonban nem élt ezzel a lehetőséggel. A vádbeszéd végighallgatása után így válaszolt:

„Tisztelt Bíróság, csak az tudom még egyszer megerősíteni, amit már egyszer leírtam magamról. Az én földalatti munkám kimondottan az itteni német csapatok ellen irányult, a fasiszták és a kiszolgálóik ellen. Annak teljes tudatában cselekedtem, hogy amit teszek, azzal megszállt hazám felszabadítását szolgálom. Ezért önök úgy ítélnék el engem, ahogy önöknek tetszik. Azonban szeretném határozottan leszögezni, hogy a vizsgálati fogság ideje alatt tett vallomásomnak a bajtársaimra vonatkozó részei nem helytállóak. Mindabban, amit tettem, az én parancsaimnak engedelmeskedtem anélkül, hogy tudatában lettek volna annak, hogy veszedelmes földalatti konspirációban vesznek részt. Ebben az esetben az önök törvényének szemszögéből ők ártatlanok és fel kell őket menteniük. Az egyedüli felelős én vagyok...”

A bíróság elnöke megkérdezte: „Nem gondolja, hogy tisztességtelen eljárás félrevezetett embereket összeesküvésbe keverni?”

Vapcarov így felelt: „Nem. Úgy gondolom, hogy hazám érdekében cselekedtem, s ez fölötte áll az ön által említett morálnak.”²⁵

Ez alkalommal Vapcarovnak eszébe sem jutott, hogy a szándékát boncolgassa, bár jogilag felmenthették volna, ha nem tudják bizonyítani tet-

te szándékosságát. Nem volt hajlandó valótlant állítani, vagy megmászítani, amit egyszer már leírt. A vádlottak nagy részével ellentétben még részben sem vonta vissza korábbi vallomásait. Míg a többiek hazugságokkal álltak elő, pontatlan, félrevezető magyarázatokat adtak, azt állították, hogy becsapták, félrevezették vagy kihasználták őket, Vapcarov csak elvi kérdésekben volt hajlandó vitakozni az ügyessel: pártjának antifasiszta jellegét hangsúlyozta. Azt a rovatot, ahová a legtöbb vádlott és vezető kommunista azt írta: „megbántam, amit tettem”, ő egyszerűen üresen hagyta.

A maga módján ugyan, de Vapcarov mind az elveihez és az írásaihoz, mind pedig a kommunista párthoz és a hitvátsáshoz is igyekezett hű maradni. Úgy cselekedett, ahogyan saját belátása szerint egy kommunistának és írónak veszélyhelyzetben cselekednie kell. Tetteit hőstettnek látta, melyhez az erőt költői fantáziájából és egy földalatti szervezet – a kommunista párt – legfőbb erkölcsi szabályából merített, s ez a törvény így szólt: „Sose árul el cinikostársaidat!”. Amikor utasban a párt nyílt manipulációra és manőverezésre adott utasítást, nem kívánta megtagadni elveit, és egyben helyrehozni a vallomás során elkövetett hibákat. Vapcarov egy képzeletbeli hőst imitálva magára vállalta a felelősséget, és tisztázta társait. Ekkorra már nem annyira költőnek, mint inkább tökéletes regényhősnek tűnt. Ugyanakkor nem szállt szembe a védelem taktikájával sem, és tevékenyen részt vett a tanúk kiválasztásában is. Költői szerepének bizonygatását még az adott körülmények között sem tartotta feleslegesnek.

A vádakkal szembeni védekezésen kívül minden vádlottnak jogában állt megnevezni három tanút. Amikor Vapcarov még nem tudott erről a megszorításról, jó néhány író és költőt felsorolt: Svetoszlav Minkovot, Vladimir Poljanovot, Elin Pelint, Sztefan Csilingirovot, Angel Karalijcsevet, Georgi Karaszlavovot, Elizaveta Bagrjanát, a festő K. Szturkelovot és a képviselő Trajco Sztrojlkovot. Közülük választották ki azt a három személyt, aki majd a bíróságon is megjelenik mint Vapcarov szüleinek a barátja, és banskói házuk rendszeres vendége.

Az előadás: előrelépés

A tanúknak be kellett bizonyítani a bíróság előtt, hogy Vapcarov jó költő. Mi több, azok, akiktől ezt a bizonyítást várták, a bolgár művészi elithez tartoztak. Svetoszlav Minkov, Angel Karalijcsev, Elin Pelin és Elizaveta Bagrjana a háború előtti Bulgária irodalmi kánonját meghatározó kör kulcsfigurái voltak.²⁶ Az ő érveik – az előző per tanulságainak ismeretében – elsöpörhették volna az összeesküvés és terrorizmus vádját, egy költő ugyanis nem lehet terrorista, felette nem ítélkezhetnek a hétköznapi törvényekkel, azaz a büntetőjog nem fog a költőn. Az ellenséges ország javára szervezett összeesküvés vádjával szemben az íróknak arról kellett volna meggyőzni az esküdteket, hogy Vapcarov költészete hazafias. Legalábbis ez volt a védelem szándéka.

A bíróság az első tárgyalás során megismert taktikával találta magát szemben. Vapcarov és védője reményeit most kizárólag az íróvársada-

lom véleménye táplálta, ennek képviselői vallottak a vádlott költői tevékenységéről. Ismét megpróbálták más mederbe terelni a jogi vitát. Annak ellenére, hogy a vádat most nem irodalmi tevékenysége ellen emelték, és szó sem esett költeményekről, a védelem mégis ezt akarta felhasználni a bíróság előtt. Ilyen körülmények között a védelem nem húzhatott hasznot abból, hogy a művészi szöveg lényegéhez hozzátartozik az is, hogy jelentése nehezen meghatározható. A bíróságnak ugyan valóban Vapcarov szándékát kellett bebizonyítania, de ezúttal nem egy költői műben megbúvó szerzői intencióról volt szó, hanem egy meghatározott tevékenység indíttatásáról. Az pedig még ennél is nyilvánvalóbb volt, hogy a védelem a társadalom költőképehez, a költőnek a társadalomban betöltött szerepéről alkotott elképzeléshez folyamodott, ami előre kijelölhette a bírósági eljárás útját, és a vádlott szempontjából kedvezően befolyásolhatta a tárgyalás végkimenetelét. A megismételt védekezési stratégiában a költői identitást újra valóságosnak tüntették föl, olyan eszközként használták a jogi vitában, amely a vádlottat a bűncselekmények fölé emeli.

T. Sztrojlkov képviselő megtagadta a tanúskodást, és nem jelent meg a bíróságon. Vapcarov pedig maga utasította el második tanújának, Szturkelovnak vallomását, mondván, hogy a festő a tárgyalás kezdetétől fogva semmi segítőkészséget nem mutatott. Amikor Szturkelovnak feltették a kérdést, hogy jó költő-e Vapcarov, így felelt: „Én ezt a Vapcarovot nem ismerem. Én a gyermek Vapcarovot ismerem.” A harmadik tanú, Elizaveta Bagrjana, az akkoriban és azóta is ünnepezt költőnő, „a bolgár Anna Ahmatova” nyilatkozata több, mint velős volt. Három kérdésre kellett válaszolnia – ismerte-e személyesen Vapcarovot, ismerte-e a költészetét, és hogy versei valóban hazafiasak-e. Bagrjana azt szerette volna válaszolni, hogy nem ismerte Vapcarovot, de ismerte a verseit, melyek valóban hazafiasak. Azonban, mint ahogy visszaemlékezésében írja, nem és igen helyett egyszerűen bólintással válaszolt, de sajnálatos véletlen folytán „úgy bólintottam, ahogy azt megszoktam”, vagyis európai módon, ami a bolgároknál pontosan az ellenkezőjét jelenti. Így a bíróság és a tárgyalóterem közönsége úgy értelmezte a válaszait, „ahogyan nem kellett volna”: vagyis hogy nagyon jól ismerte Vapcarovot, nem úgy a verseit, és hogy patriotizmusról szó sincs. Bagrjana ugyanígy válaszolt a Vapcarov által feltett kérdésre is, vagyis hogy hazaszeregettet fejeznek-e ki a versei. Igennel akart válaszolni, de ismét európai módon bólintott, tehát ismét félreértették.²⁷

Vapcarov helyzetét tovább súlyosbította, amikor védője váratlanul megkérdezte az író Georgi Karaszlavovot, aki egy másik vádlott tanújaként jelent meg, hogy mit gondol védenca költői képességeiről. Karaszlavov kijelentette, hogy Vapcarovot nem nevezné költőnek, nem több szimp-la firkásznál.²⁸

A rend kedvéért meg kell jegyezni, hogy az irodalmi közösség nem kommunista tevékenysége miatt félt megvédeni Vapcarovot. Ugyanazon a tárgyaláson kiálltak egy másik, terrorcselekmények szervezésével vádolt író mellett, akit Vapcarov árult el vallomása során. Elizaveta Bagrjana, aki Vapcarov tehetség-

géről tanúskodva végig szóltan maradt, számos más elismert íróval együtt lelkesen dicsérte Mladen Iszaev tehetségét. Pedig Iszaev védelme ugyanarra a stratégiára épült, mint Vapcarové. A tárgyaláson azonban az irodalmi közélet színe-java sorakozott fel Iszaev mögött. Persze az is igaz, hogy Iszaev akkoriban a Bolgár Írószövetség titkára volt, vagyis hivatalosan is tagja volt az irodalmi közösségnek, s ez nagy előnynek bizonyult Vapcarovval szemben. Iszaev védője a tanúkon kívül még számos bizonyítékot mutatott be a bíróságnak: Az emberi dalt, Iszaev egy gyermekek és felnőttek számára írt verseskötetét, egy 1941-ben elnyert irodalmi díjat, az írószövetség, különböző irodalmi lapok és ismert írók, irodalomkritikusok leveleit, Iszaevnek a Szófia Rádióban sugárzott oktatási műsorát stb. Iszaevet felmentették, annak ellenére, hogy nem sokkal korábban szabadult két éves börtönbüntetéséből, amelyet kommunista tevékenység miatt róttak ki rá az ÁT alapján.

Vapcarov implicit hallgatását tehát a tanúk explicit hallgatása tetézte. Újra szeretném hangsúlyozni: Vapcarov a szocialista rendszer megszilárdításáig mint költő teljesen ismeretlen volt. Sőt még azok sem értékelték költészetét, akik ismerték. Felesleges is megemlíteni, hogy Bagrjana sem ismerte Vapcarovot. Vapcarov rokonai a tárgyalás előtti éjszaka adták át neki a költő első és egyetlen kötetét, a *Gépdalokat*. Később úgy emlékezett vissza, hogy ez kevés volt ahhoz, hogy fel tudja mérni a versek értékét.

Áprilisban, amikor Vapcarov még mindig a rendőrség „A” ügyosztályának fogdájában ült, hozzálátott, hogy újrírja némely versét. Ezeket a szövegeket jegyzetfüzetekbe és papírlapokra jegyezte le.²⁹ Nem sokkal öngyilkossági kísérlete előtt két verset írt, melyeket a cella falába vésett bele.³⁰ Az elsőt a feleségéhez címezte:

BÚCSÚ

Majd álmaidban meg-meglátogatlak,
mint messzi vendég, kit senkise várt.
Ne hadd, hogy kinn az úton ácsorogjak –
Az ajtót be ne zárd!

Belépek hozzád, csöndben letelepszem,
s csak nézlek, nézlek a homályon át.
És mikor édes arccoddal beteltem,
megcsókollak, és úgy megyek tovább.

(Kardos László fordítása)

A második töredékesen maradt fent:

Irgalmatlan, kegyetlen, ádáz
harc a mi harcunk – azt mondják: eposz.
Lebuktam, s a helyemre más áll...
Egy emberélet – nem oszt, nem szoroz!

(Kardos László fordítása)

Sem a tanúk, sem az ügyvéd nem tudta bebizonyítani, hogy Vapcarov jelentős költő. A védelem sikertelenül próbálta felidézni a romantikus költőfelfogást, ami erős érv lehetett volna a vád lefegyverzésében. Ezzel a bíróság előtt nyitva állt az út, hogy a vádlottat a jog szigorú szabályai szerint ítélje el. Vapcarov költői tevékenységét még enyhítő körülménynek sem fogadták el (miközben más esetekben annak tekintették például az „ideológiai elvakultságot”, az „ifjonti szenvedélyt”, a „befolyásolhatóságot”, a „kritika nélküli cselekvést” vagy a „könnyelműséget”). A második tárgyalás során nem a költő személyiségének romantikus felfogása,

Ö V A L A T T

Levél a Lenin Múzeumból

JYRKI HALONEN

Kedves kisdobosok és úttörők!

Tudom hogy Lenin bácsival nem lehet szórakozni, mert ő nem volt az igazi télapó. Nem is szabad mondani ő nevét. De a Lenin múzeum kicsit más. Most egy különleges múzeumból van szó.

Mondanom kell hogy szeretem a Tamperében való Lenin múzeumot. A múzeumban van például a pamlang ahol Lenin ült 1906-ban, amikor Helsinkiben volt. Sajnos nem lehet tudni, mekkorát és meddig ott a pamlangon ült.

Nagyon tetszik a hologram teáspoháron, amit L. szokott használni. De a legjobban szeretem az utcatérképet, ami megmutat hogyan L. sétált egy szállodától a mostani Lenin múzeumba. Egyébként nagyon egyenesen tudta jönni, nem sétált összevissza a belvárosban.

Lassan a tamperei múzeum lesz talán az egyetlen Lenin múzeum a világon, mert mostanában Oroszországban két kis Lenin múzeum működik. A moszkvai központi Lenin múzeum már zárva van. Buli lesz januárban 1996, amikor ez az egyetlen Lenin múzeum nyugaton 50 évet tölt. Márciusban a múzeum kap a saját WWW-lapot és a világ összes internetezőinek lehet egyesülni virtuálisan.

Sokan nem tudnak hogy elvtársak Lenin és Sztálin először Tamperében találkoztak egymással decemberben 1905 a mostani Lenin múzeumban. Akkor még a museum nem volt múzeum, Lenin nem volt a NOSZF-vezére és Sztálin se volt a nagy vezető.

Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt elhatározta az első pártértekezlet Tamperében tartani december 25.-31.-én 1905, mert jó a közlekedési összeköttetések Tamperébe voltak és ez a ország belsejében levő város messze van az Oroszországi határtól. A titkos értekezlet tartottak a tamperei munkásegyetlet tulajdonában¹ vő házban.

„Sztálin családott re ényében, amikor ő először találkozott Leninnel. Sztálin egysz rú tagként ült a gyűlésteremben és várta, mikor jön be ez a karizmatikus és híres politikus. De

hanem a védelem stratégiája mondott csődöt. A tárgyalás után Vapcarov védője keserű csalódottságában az irodalmi testületeket hibáztatta, melyek semmit sem tettek Vapcarov megmentéséért. Hangsúlyozta, hogy még III. Borisz cár figyelmét is felkeltette a tárgyalás, aki úgy nyilatkozott, hogy amennyiben Vapcarov jó költő, nem szabad szigorúan ítélni fölötte.³¹ III. Boriszról köztudott volt, hogy hivatalosan támogatott jónéhány költőt és frót, s őket mindenki a cár védeneként tartotta számon (közéjük tartozott Elin Pelin és Eliszaveta Bagrjana is).³² Az uralkodó imázsához hozzátartozott a csúcsertelmiségek közül maga köré vont holdudvar, s ezt a tényét az esküdtsek sem hagyták figyelmen kívül. Nem túlzás azt állítani, hogy a bíróságot erősen befolyásolta és elfogulttá tette a cár erőteljes vonzódása azokhoz, akiket a műsák megihlettek. Ennek határozott tudatában a későbbi generációk Vapcarov kortársait vádolták azzal, hogy nem álltak ki mellette, holott módjukban állt volna. Ezekből a feltételezésekből messzenemő, általános következtetéseket vonnak le arra vonatkozóan, hogy Bulgária közömbös az ország zseniális írói iránt, s ennek tulajdonították számtalan ehhez hasonló írótragédiát.

1942. július 23-án kihirdették a bíróság döntését: hat embert, köztük Vapcarovot halálra ítélték. A kivégzés előtt, amire még aznap éjszaka sor került, Vapcarov papírra vetette befejezetlen költeményének utolsó strófáját:

Sortűz után pondrókkal vár az árok.
Ez a logika odalenn.
De új viharban újra harcba szálllok,
népem, szerelmem, mindenem!

14 óra, 1942. július 23.

(Kardos László fordítása)

III. A mítosz tovább él

1944. szeptember 9. után a tárgyalás dokumentumait azonnal átszállították a bíróságról a belügyminisztérium államvédelmi hivatalának titkos archívumába, ahol csak kivételes esetben, különleges kérvény benyújtása, számos ellenőrzés és eljárás lefolytatása után férhetek hozzá a kiválasztottak. Politikai okokból csak 1992 nyarán, az első demokratikus bolgár kormány hatalomra kerülése után tették az iratokat újra hozzáférhetővé. A demokratikus ellenzék abbéli sietségében, hogy az utóbbi négy évtizedben elhallgatott igazságról és az akkori hazugságokról lerántsa a leplet, igyekezett feltárni és érvényteleníteni mindazokat a kulturális életet belengő mítoszokat, amelyeket az előző rezsim oltott a köztudatba. Miután új neveket adtak az utcáknak és városoknak, miután a levegőbe röptették a kommunista emlékműveket, a szimbolikus „nagytakarítás” a maga rendje s módja szerint a nemzeti panteonban folytatódott. Csakúgy, mint négy évtizeddel ezelőtt, Vapcarov ez esetben sem vonta azonnal magára a figyelmet, s a folyamatot megint egy jubileum – ez alkalommal kivégzésének ötvenedik évfordulója indította meg. A demokratikus kormány egyszerűen fel akarta számolni az egyik legmakacsabb kommunista mítoszt, amit hajdanában még senki sem mert megbolygatni. Ez a folyamat szorosan kapcsolódott a levéltár megnyitásának szándékához, ugyanis a demokraták úgy vélték, hogy a Vapcarov-legendát csak azért sikerülhetett felépíteni, mert a tevékenységéről szóló legfontosabb dokumentumokat elrejtették. Miután 1991 végén az ellenzék hatalomra került, az új belügyminisztériumi személyzet végre hozzáférhetett a titkos archívum anyagaihoz. A demitologizálás az 585-ös számú ügy iratainak nyilvánosságra hozatalával kezdődött: ezzel mutatták volna meg a közvéleménynek Vapcarov „igazi arcát”. Ilyen keretek között az újra felélesztett kérdés – „Ki a költő?” – tisztán túlpolitizált, explicit politikai vonatkozásokkal teli válszt feltételezett.

Lenin már ott ült egy beszélgetésbe merülve” – mesélte a múzeum lektor Kakko Leena az Internettónak adott interjújában. Kakko ujjal mutat az értekezletről 1951-ben készült festményre. A képen Sztálin mint gyűlésvezető szerepel. Ez a kép is, mint annyi más, persze csak történelmi propaganda.

Kakko sokszor hangoztatta hogy ez a Lenin múzeum nem propaganda – hanem a történelmi múzeum. A múzeumban van két terem és marha jó The Lenin Shop. Az első terem általában Lenin élet munkájáról és másik terem Leninnek a Finnországgal való kapcsolatáról szól.

Leninnek van a fontos szerep Finnországnak függetlenség-történelmében. Finneknek és az orosz bolsevikeknek volt a „közös ellenség”, az orosz cár. Finnország volt Oroszországnak nagyhercegsége 1809–1917 és különösen a cár Nikolai II akart eloroszosítani a finn népet és megszüntetni a finn autonómiát. Lenin mindig támogatta a finn autonómiát és később megkövetelte Finnországnak függetlenség elismerését. Az orosz népbiztosok tanácsa ismerte el elsőként Finnországot 1917 december 31-én. V. I. Uljanov (Lenin) volt ennek történelmi dokumentumnak az első aláírója.

A múzeum lektor Kakko Leena az Internettónak adott in-

terjújában mesélte hogy most a Lenin múzeum gazdasági nehézségekkel küzd. A múzeumnak nincs pénz megszerezni az új anyagot bár ebben az évben kb. tíz ezer látogató jár a múzeumban.

A múzeum nagyon kedvelt külföldiek között. Finnek után németek a legnagyobb csoport és oroszok ötödik helyen állnak sorban. Amikor először próbáltam 1986-ban a múzeumba bemenni, nem is belefértem, mert ott szenvedett egy nagy orosz csoport. Szegény orosz turisták, mindenhol – Tamperében is Lenin bácsi járt.

Nem tudom hány múzeumban az volt úttörő kaphat kedvezményt, de a Lenin múzeumban nyagodtan lehet kényi (más dolog ha sikerül-e). A belépő felnőtteknek 15 finn márkába és diáknak 5 márkába bekerül. A feleségemnek sikerült ingyen bejutni a múzeumba, mert nagyon szépen elmeséltünk hogy ő úttörő volt. Igen, nem is annyira rossz volt úttörő lenni Tamperében.

Ézttal lapunk vesz át az iNteRNeTto című elektronikus újságból, amely a 2000 cikkeiből rendszeresen közöl válogatást; ezt az írást finn szerzője magyarul írta az iNteRNeTto számára.

Míg az előző rezsimben kizárólag az ítéletre helyezték a hangsúlyt, az új hatalom a tárgyaláson elhangzott vallomásokra koncentrált. Az újonnan feltárt tény, miszerint Vapcarov mindent bevallott, megrázta a bolgár közéletet, és heves vitákat indított a sajtóban. Vapcarov árulása azt jelentette, hogy a kommunisták nem voltak azok az „acélemberek”, akiket az utóbbi negyven év ideológiája hősnek igyekezett beállítani. Ugyanakkor felmerült, hogy amennyiben Vapcarov tényleg áruló volt, akkor valószínűleg maga sem hitt prófétikus verseiben. A heves támadások alatt a szentkép megfakult, majd végképp elvesztette a színét. Így a baloldali képviselőknek, akik saját szimbólumaikért és saját múltjukért harcoltak, először ezzel a váddal kellett szembenéniük.

Egyesek megpróbálták összebékíteni az áruló és a költő képét. Azzal mentették Vapcarovot, hogy azért írt olyan részletes vallomást, mert félt, hogy a további kínzások hatására még több embert elárulna. Mások úgy érveltek, hogy bár a törvény elég nyilvánvaló volt, Vapcarovot mégis szándékai miatt, nem pedig valós bűncselekmények miatt fogták perbe, ezért az ÁT-t „a bolgár jogrend szegényének”, Vapcarovot pedig a kor áldozatának nevezték. Megint mások – s ezek voltak a legkevesebben – egyenesen kijelentették, hogy fél évszázaddal ezelőtt Bulgáriának nem volt olyan kormánya, amely alkalmas lett volna az ország jövőjének eldöntésére, így az ellene való lázadás egyáltalán nem bűn. Hogy elüssék a dolog életét, egyesek még azt is hajlandók voltak feltételezni, hogy a tárgyalást a Gestapo rendezte meg, így a végkimenetele már az elején nyilvánvaló volt. Végül arra jutottak, hogy az egész vita hiábavaló, hiszen Vapcarov géniusza már sikeresen kiálta az idő próbáját.

A politikai végletek közötti széles spektrumon található pontok, amelyeken a különféle pártállású irodalomtörténészek elhelyezni igyekeznek a forradalmi költők vonulatából kiemelt Vapcarovot. Rozalia Likova pl. kijelentette, hogy Vapcarov költészete esztétikailag egyenesen ellentmond a proletárkritika dogmáinak, és hogy az egzisztenciálisan és filozófiailag egyaránt befelé forduló költői dialógus inkább a kortárs nyugati költészet disszonáns, nyitott, posztmodern művészi rendszerére jellemző.³³ A baloldali kritikusok ezután nyomban azzal vádolták meg Likovát, hogy egy értékes szimbólumot tisztátalan célokra igyekszik kisajátítani, elkésett bosszút akar állni a bolgár irodalomtörténet egy teljes korszakának kitörlésével. Ugyanezzel próbálkozott az agrárpárt néhány hangadója is: saját hatáskörükbe akarták vonni a mítoszt. Azt állították, hogy a BKP-nak nem lett volna szabad költői tehetsége kockáztatásával a legveszélyesebb frontra engednie a művészt, ezért ők a kommunisták áldozatának tekintik Vapcarovot, aki – állításuk szerint – rossz összeesküvő, de jó költő volt.³⁴

A másik oldalon a demokraták a brechti mottó alatt gyülekeztek: „Isten legyen könyörületes az olyanokhoz, akiknek hősökre van szüksége.” Megkísérelték kihajítani Vapcarovot az irodalmi kánonokból, megpróbálták kivétni verseit az iskolai olvasókönyvekből és a költészeti

antológiákból. Az újságokban közvélemény-kutatási adatokat közöltek arra vonatkozóan, hogy Vapcarov költő volt-e vagy terrorista.³⁵ Amikor kimutatták, hogy a demokrata választók nyolcvan százaléka inkább költőnek nevezte, nyolc pedig Bulgária minden idők legjobb költőjének, a politikusok arra a következtetésre jutottak, hogy az értelmiségiek soraiban veszélyes nosztalgia ütötte fel a fejét, az értékrendszer túl lassan változik, az emberek továbbra is tagadják az állam törvényeit, következképpen segíteniük kell nekik, hogy szakítani tudjanak a szocialista mítoszokkal. A baloldal mindeközben szentül hitte, hogy az egész harc egy szimbólum kisajátításáért folyik, pedig valójában nem is ez volt ellenfelek célja. A jobboldal a nyílt színen kísérlete meg összetörni és a porba tiporni a mítoszt.

Amikor az író Marin Georgiev elfogadta az első demokratikus kormány belügyminiszterének felkérését, hogy rendezze sajtó alá Vapcarov vallomásait, ismét azzal a fájdalmas kérdéssel szembesült, hogy „Végte ré is ki ez a Vapcarov?” Arra jutott, hogy bár mindenki szerette volna, ha a költő esetében eltekintenek az érvényes törvényektől, az ember akkor is elsősorban állampolgár, és csak azután költő. Nem nevezte árulónak Vapcarovot, mivel az ellenzéki áruló-hős ellentétet a kommunisták vezették be. Georgiev azt bizonygatta, hogy Vapcarov, lévén kommunista, nem lehetett költő: épkézláb ember nem lehet kommunista. Minden tekintetben baleknak minősítette: a költészetben (kortársai nem értékelték, ma pedig „ideológiai költeményei” miatt tartják komolytalanoknak), az összeesküvésben (nem elég, hogy lebukott, de még áruló is lett), külső megjelenésében (szinte teljesen kopasz volt és ólábú), sőt még férfiként is (felesége rendszeresen csalta).³⁶ Georgiev szól Vapcarov „három kivégzéséről” is: az első, 1942-ben a terrorista kivégzése, a második, 1944 után, a költő kivégzése volt, mikoris Vapcarovot „a szocialista jövő profétájának” kiáltották ki, tehát elveszítette művészi arcát. A harmadik kivégzés maga Georgiev dokumentumkönyve volt, amelyben bemutatva, hogy mára még Vapcarov legdédelgettebb eszméi is hibásnak bizonyultak. Szerinte a társadalom nem tud megbocsátani Vapcarovnak hibás eszméiért, még akkor sem, ha ő maga őszintén hitt bennük, sőt az életét is feláldozta értük. Georgiev véleménye szerint a társadalom minden egyes tagjának le kellene folytatnia egyfajta „belső pert” Vapcarov ügyében, hogy az emberek megértsek, mi hiteles bennük, és mi az, amit az előző rendszer ültetett beléjük.³⁷

Jellemző, hogy – ezúttal Georgiev kritikusan – újraértékelték azt a kérdést is, hogy ki ítélkezhet a költő felett. Számos, megint csak a politikai paletta baloldalával azonosuló költő és író felháborodását fejezte ki, hogy egy Georgievhez hasonló rossz költő honnan veszi magának a bátorságot, hogy Vapcarov fölött ítélkezze, amikor erre kizárólag nagyobb, legalább Vapcarov-kvalitású költők jogosultak. A költői identitást tehát továbbra is retorikai mechanizmusként használták fel, ez alkalommal azonban a politikai diskurzusba is bevonták, amelyben a baloldal a romantikus költőképhez, a jobboldal pedig az etikának esztétikával szembeni magasabbrendűségéhez ragaszkodott. Jellemző módon a jobboldaliak

kézenfekvőnek tekintették, hogy egy költő művészetének leleplezéséhez elegendő megpiszkálni az illető magánéletét. Ahelyett, hogy a romantikus költőimázs létjogosultságát vitatták volna, egyszerűen belefeledkeztek a költő hétköznapi énjének visszataszító vonásaiba, s abban reménykedtek, hogy így sikerülhet szétoszlatni a róla kialakított hősi nimbuszt. Svetlana Boym ezt úgy fogalmazza meg, hogy „az önképet ki lehet figurálni és vissza lehet utasítani egy másik önkép szempontjai szerint, de magát az ön-stilizálás gyakorlatát senki sem kérdőjelezi meg”. Ebből éppen az érezhető ki, hogy bizonytalanná vált a költészet értékének a megállapítása, a tehetség meghatározása és a kreatív személyiség korlátainak kijelölése. Ez egyértelműen arra vall, hogy a társadalom változáson megy keresztül, és nagy szellemi erőfeszítésre van szükség ahhoz, hogy az új kritériumokat meg lehessen határozni.

A közkeletű nézet szerint eddig semmiféle határozott eredmény nem született ezen a téren, de a dolog lényegéből fakadó kétértelműség egy sajátos probléma elé állítja a demokrácia egészét. A társadalom ugyanis azt állítja, hogy pluralizmusra van szüksége, különösképp a kultúra területén, ugyanakkor viszont még mindig nem képes felfogni, hogy minden egyes művészi cselekvés egyedülálló, s csak minden mástól függetlenül lehet itélni felőle. Ma hivatalosan és nyilvánosan utasítják el azt a régi gyakorlatot, melyben a hivatalos intézmények határozták meg a kultúrpolitikát, és ellenőrizték az esztétikai cselekvés terét. A túlnyomó többség úgy tartja, hogy a társadalom újjászületés előtti pillanait éli, s az egyetlen bizonyosság, ami ilyenkor elmondható az, hogy ezek az új kritériumok egyszer majd kialakulnak. Az az állandó sejtés, hogy új határvonalak vannak kialakulóban, azt mutatja, hogy általános a várakozás az új esztétikai kritériumok intézményesülésére. Úton az új mítosz felé, a bálványrombolás első megnyilvánulása az volt, hogy egy szerző hírnevének elhomályosításával akarták megszüntetni a műveit. Úgy tűnik, a szerző eltávolítása a művétől, az irodalom és az életrajz szétválasztása lesz a következő szakasz.

IV. Zárójelben

1994 márciusában, az 585-ös számú ügyirat megnyitásával egy időben Violeta Kaszlova történész perújrafelvételt javasolt, melyet új vizsgálat előzne meg. Ennek az eljárásnak a során annak kellene bebizonyosodnia, hogy Vapcarovot úgy végezték ki, hogy nem követte el az AT 16. és 17. paragrafusába ütköző bűncselekményt. Értelmezése szerint ugyanis ezek a paragrafusok nem a bűncselekmény elkövetésének a szándékát büntetik. A történész nő a BKP KB 1989 után hozzáférhetővé tett okmányainak tanulmányozásakor ugyanis felfigyelt arra, hogy a kérdéses időpontban megnőtt a párton belüli feszültség. A belharcot az robbantotta ki, hogy a kommunisták nem tudták eldönteni, hogy a nemzeti érdekek nevében lépjenek-e fel, vagy folytassák az osztályharcot. Az 1942. július 23-án kivégzett hat elítélt közül öt, beleszámítva Vapcarovot is, inkább a hazafias változatot támogatták – állítja a kutató. Akkoriban a KB néhány vezetője – a Szovjetunióban lezajlott koncepciók példáján felbuzdulva – azt szorgalmazta, hogy Bulgáriában is legyenek hasonló perek annak érdekében, hogy a párt megtisztulhasson az Internacionálé eszméinek elárulóitól, azoktól, akiknek kedvesebb a bolgár haza becsülete, mint az osztályharcban megszületendő kommunista világállam. Néhány párttag – állítja Kaszlova – előre megfontolt szándékkal súgta be a rendőrségen Vapcarovot és társait. Mindez azt jelentené, hogy 1942 júliusában Bulgáriában sztálini típusú per zajlott le, még a népi demokrácia 1944. szeptember 9-i diadala előtt. Miközben tehát a tárgyalóteremben az ügyész a „hadállapotban elkövetett államellenes tevékenység” vádját terjesztette be, valójában a kommunista párt hajtott végre belső tisztogatást. Ennek bizonyításához azonban nem szolgáltatnak elég alapot a tárgyalási jegyzőkönyvek. A másfajta dokumentumokat illetően viszont számos történész azon a véleményen van, hogy 1944. szeptember 9. után ezek nagy része megsemmisült. Ha egy nap mégis előkerülnének, talán végre befejeződne Vapcarov menetele a művészetből a mítoszon keresztül a történelmi forrásig.

FORDÍTOTTA DÉR CSILLA ÉS KRASZTEV PÉTER

J E G Y Z E T E K

1. Svetlana Boym, *Halál időjelben. A modern költő kultúrmitosza*. Harvard University Press, 1991, p. 2.
2. Magdalena Siskova: *No razkazni szasz dumi proszti. Razgovori szasz szavremennicite na Vapcarov*. (De meséld el egyszerű szavakkal. Beszélgetés Vapcarov kortársaival.) Szófia, 1988
3. Még ha a szocialista realizmus elve eredendően érvénytelenítette mindazokat a kérdéseket, melyek az értelmezéssel kapcsolatosak, s az irodalomkritikusnak ezáltal a jelentéktelen utánzó, a halovány árnyéklények szerepét szánta, néhányan mégsem állhatták meg, hogy fel ne hívják a figyelmet az „alköltők” megjelenésének veszélyére, amivel gyakorlatilag aláaknálták azon ismérvek hivatalos stabilitását, amelyek alapján a felbukkanó tehetségek felismerhetőek voltak. Az „Egyes fiatal írók dilettantizmusáról és kezdeti profizmusáról” című cikkében az egyik legtekintélyesebb bolgár irodalomkritikus így fogalmazta meg aggodalmait:
„Sok fiatal igyekszik művelni az irodalmat, és naponta kézirathalmok érkeznek a kiadókhöz, legtöbbször költészettel és színművészettel próbálkoznak. Míg a tőkés világban az irodalomnak nem tulajdonítanak túlzott jelentőséget, nálunk

nem csupán a fiatalok és a bölcsészek írnak, hanem minden társadalmi csoport és szakma képviselői is. Mindig van valami megható azoknak a kamaszoknak a zsenge kísérleteiben akik az első szerelem, vagy más egyéb hírtelen rájuk tört érzés hatására tollat ragadnak. Mindezzel együtt az ő próbálkozásaik még meglehetősen suták, csupán azt célt szolgálják, hogy megtörjék hétköznapi életük egyhangúságát. Tagadhatatlan báj van azoknak az írásaiban is, akik érett fejjele próbálkoznak meg a tollforgatással.

Csak hogy akad olyan is, akit kevésbé nemes szándék vezérel, amikor írásra adja a fejét. Néhány gyakorlott értelmiségi, akit a könnyű siker utáni vágy hajt, szintén irodalmi babérok után ácsingózik. Az ilyen azzal kezd az alkotást, hogy az írás »rendszerét« igyekszik megtalálni. Azt hiszi, hogy mindennek megvan a maga »rendszere«, s ha egyszer az ember megtalálja az írás rendszerét, akkor az alkotás gyerekjátékká válik... Aki így gondolkodik, néha ugyan el is érhet rövid távú sikereket, de maradandó műveket nem képes létrehozni. Ennek az az oka, hogy az okosság és a baráti kapcsolatok sosem helyettesíthették az igazi alkotóképességet

- mély és tartós érzéseit. De azok a tisztá szívből alkotó szerzők sem képesek jelentős műveket létrehozni, akik más elfoglaltság mellett, szabadidejükben írogatnak. Az ilyen írók dilettánsok maradnak. Még akkor is, ha akadnak jó megoldások a műveikben, és bizonyos értelemben az irodalom javát szolgálja a tevékenységük, alkotásaik sosem fognak igazi irodalmi értéket képviselni. Mert bármennyire is tehetséges egy író, sosem sikerülhet neki egy igazi, befejezett művet létrehozni, ha nem szenteli minden idejét az irodalomnak... Lehetnek valakinek alkotó érzései, gondolatai és megfigyelései, de anélkül, hogy hosszú időn keresztül kell dolgoznia a formán, a kifejezés módján mielőtt egy műalkotást létrehozna." (Efreim Karamfilov, in: *Narodna Kultura*, 1959, november 14.) – Nem meglepő tehát, hogy az úgynevezett „fiatal költők” kérdése a második világháború utáni bolgár irodalmi életben különösen fontossá vált, hiszen az életkori megköztésekhez ragaszkodva fájdalommal kellett érzékelnük, hogy alkalmatlanok a felbukkanó tehetségek felismerésére. Történtek ugyan kísérletek a kérdés megoldására, de a fiatal költők gyűlései gyakran inkább a fiatal költőkről szóló gyűlésekké alakultak.
4. A második világháború után a szocialista állam hivatalossá nyilvánította a háborús és az azt megelőző évekre vonatkozó nézeteit. Az 1940-es évek elejéig tartó időszakot „burzsoá, monarcho-fasiszta rezsimként” kezelték, a háború előtti kormány németbarát irányultságára utalva. Mivel a szocialista időszakban a történelem mindenekelőtt a Kommunista Párt történetét jelentette, a háborús időszakot nagyrészt az „anti-fasiszta erők” – ahogya a kommunista párt önmagát nevezte – diadala előfeltételének tekintették.
5. Az első per minden dokumentuma Nikola Vapcarov: *Szopomeni, pisma i dokumenti* (Emlékek, levelek, dokumentumok) c. könyvéből származik. Szófia, 1953.
6. A vers így szól:

A rádióban valaki
hangosan disputál.
Kivel?
Nem tudom.
Talán a néppel.
Csak beszél, beszél. Hadd beszéljen.
Hisz azért fizetik.

„Az állam
szilárd hatalom, ébren
örkődik a ti
érdekeiteken.
Félre a rontó jelszavakkal!
Tépjétek le a plakátokat!
A nép vidám s elégedett
s eszik –
sokat...”

A söntésben valaki
az orrát
fújja.
Törölgeti sokáig
érdes ujja.
Azután körülnéz,
és csöndesen krákolg:
„Lóvá tesznek bennünket
ezek a svihákok!
Az írásban is az áll:
A nép hangja isten hangja.”
„Aligha igazad nincs” –
a sarokból tompán felel
egy éhes, rekedt síheder.
Így tettek lóvá, ugyanígy
kálencsáztizenötben is.

Emberek, ki ne értené meg,
hogy ma holnap
minket megint csak odatolnak
rossz ágyutólteknek?
De emberek,

most ne hagyjuk magunkat!
A bolond is érzi, hogy hallatni kell
a szavunkat.

Amondó vagyok –
a kenyerszín
olyan fekete, mint a bánat –
se zsír, se szemernyi jó vaj –
ordítsuk hát, hogy:
Semmi terror!
És:
Szövetséget a Szovjetunióval!

(Kardos László fordítása)

7. *Literaturen kritik*, 1940, Nr. 2.
8. Nikola Vapcarov, *Versek*. Szófia, 1960, p. 15.
9. A „Történelem” c. verséből.
10. Nikola Vapcarov, p. 296.
11. Uo. pp. 299–300.
12. Uo., p. 297.
13. Mihail Szmatrakalev: *Parvoto nakazatelno delo srestu poeta* (A költő első büntetőpere). *Plamak*, 1969/22, 82.
14. Uo., p. 84.
15. C. Dragojceva: *Povelja na dalga*. *Sturmat* (A kötelesség hívása. A roham.) II kötet, Szófia, 1980, pp. 360–382.
16. Stefan Kolarov: *Sesztima ot delo No. 585/1942* (Hatan az 1942/585-ös ügyből), Szófia, 1982, 143–146.
17. C. Dragojceva, 546.
18. A második tárgyalásról szóló dokumentumok Marin Gregorjev: *Tretijat razstrel. Roman-razsleduane*. (A harmadik kivégzés. Vizsgálatregény) című művéből származnak. Szófia, 1982.
19. Sz. Kolarov, 142.
20. Marin Georgiev..., p. 160.
21. U. ott 212–213.
22. Oroszul: „Vrag bugyet razvit, pobeda bugyet za nami”.
23. Mladen Iszaev: *Jonkov pred szmarta*. (Jonkov a halál előtt), in: *Literaturen front*, 1945/37, 2.
24. C. Dragojceva, 582–585.
25. Mladen Iszaev u. ott 2.
26. Legtöbbjük politikailag elkötelezetlen volt, vagy nagy általánosságban balos nézeteket vallott. Írásaik főként a vezető irodalmi lapban, a *Zlatorogban* jelentek meg, mely az elkötelezetlen és az akkoriban elsősorban Franciaországban uralkodó modern tendenciákat támogatta, és kizárólag művészi, mindenfajta politikai elvárástól független értékeket érvényesített.
27. Ljuben Georgiev, Bagrjana és Vapcarov, *Duma*, 1993/59.
28. Kiril Milev: *Ucsenicite na Nikola Gesev*. (Nikola Gesev tanítványai), *Svoboden Narod* 1993/21.
29. Sz. Koralov, 216–217.
30. Ezeket ma a bolgár irodalom legjobbjai között tartják számon.
31. G. Karaszlavov: *Po njakoi vaprosz otkam fakticseskata im strana* (Néhány ténykérdés ügyében). In: *Narodna Armija*, No. 1962/4190, 4.
32. A második világháború után a szocialista kormány még azokat az írókat és költőket sem bántalmazta, akiket a háború előtti kormány is támogatott, és aktívan részt vettek az 1944 előtti irodalmi életben. Bagrjanát, Elin Pelint, Szvetoslav Minkovot, Szeffan Csilingirovot vagy Georgi Karaszlavovot nem „hallgattatták” el, pedig a háború előtti irodalomkritikusoknak ez lett a sorsuk. Az új rezsim bevonta a költőket a saját rendszerükbe, kisajátította az „aurájukat”, és kihasználta szimbolikus értéküket. Annak ellenére, hogy Bagrjanát egész életében azzal vádolták, hogy nem segített Vapcarovon, ettől még, egészen az 1990-es évek elején bekövetkezett haláláig megmaradt „a bolgár költészet nagyasszonyának”.
33. Rozalia Likova, *Proletarszkata kritika ne go razbra, a kompartijata go ubi*. (A proletársajtó nem értette meg, a kommunista párt pedig megölte), *Demokracija*, 1992. 07. 29.
34. Kísérletet tettek a vita újbóli felszítására, valamint arra, hogy más, aktuális politikai kérdésekkel hozzák kapcsolatba a Vapcarov-ügyet. Az egyik irányzat felfedezte, hogy a Vapcarov ellen indított támadások akkor kezdődtek, amikor a költő családja elhatározta, hogy visszaállítja a múzeumot a költő szülővárosában lévő lakásban. Ha Vapcarov nem volt jó költő, mi-

ért ne zárnák be a múzeumot, és adnák vissza a tulajdonát le- származottjainak? Úgy vélték, hogy a Vapcarov ellen indított támadások csak egy bizonyos magántulajdon-visszaigénylés körüli hajcihő része. A politikai spektrum ellenkező végéről olyan emberekkel kapcsolatos aggodalmaknak adtak hangot, „akiket vallomásra kényszerítettek”, vagyis Vapcarov ügyét szé- lesebb, mégpedig az Állambiztonsági Hivatal dossziéinak meg- nyitásával kapcsolatos vitákkal hozták össze; ilyen 1989 tájé- kán előbb-utóbb minden volt szocialista országban előfordult.

35. A *Kontinent* 1992-es 197. számában jelent meg.

36. 1992 novemberében *Hivatása – feleség* címmel a bolgár televí- zió bemutatott egy dokumentumfilmet, amely Vapcarov fe- leségének számos szeretőjét idézte fel, ezzel próbálván de- monstrálni, hogy még a saját felesége sem szerette a költőt.

37. Vapcarov egyik legismertebb költeményében, a „*Történelem*”- ben így ír:

*Történelem, mit adsz te majd nekünk,
mit frsz könyved sárga levelére?
Mi voltunk a nép, a sötét gyárak
s irodáknak ismeretlen népe.
...*

*Megírod, hogy dús eseményekkel
megöltöttük bendődet degeszre?
S friss vérrel megitatott torkig
a meggyilkoltak ezre, tízezre?*

(Nagy László fordítása)

Biankó

(OLDALVIZEK/3)

PARTI NAGY LAJOS

Egy tavaszok az rengeteg minden, ahogy vizet áraszt és harapnivalóan zöld, ahogyan allék és hegyoldalak és Csernobil, tavaszok, az idei és a tíz évvel ezelőtti, ahogyan összecsúsznak egy esős tetőn, egy gesztenyefa gyertyáiban, csak figyeljek jól, és minden ma van, mikor amúgy semmi sincs, csak írom ezt, szedem ki és rakom össze, ezt a mintha-naplót. Pár mondat, kinagyítás, de zömmel imitáció, nehéz szétszedni a naplók tavaszait, zsiger és remegés, legfőljebb kibelezni tudnám. Másfél hónap sok évből, előre-hátra. Áprijusok.

*

Zuhog kint, hosszan, kulisszán villámlik és mennydörög. Úgy gimnasztikáznak a platánfák a Lövölde téren, mint valami erdő, megtépik egymást az esőben, repedt sarok, sikkánások és párducruhák. Telt, érett zápor, mint a velőborsó. Függesztes uszoda az alkonatban.

*

Bőrönduszoda, világszabadalom. Összecsukható, bárhol felállítható, pl. vonat, domboldal, pincelakás. Feszített vízű kivitel, extrákkal. Plázshomok kívánságra ötkilós kiszerezésben.

*

Bizonyos nehezen születő mondatok. Egyfelől a jól-fésültség veszélye, másfelől mintha a hajuknál fogva rángattatnának elő. Lakk és kóc, arány és szerencse. Legjobb hajfodrász a tavasz. És a paróka az paróka.

*

Gévelt cédula, tíz éve vár, hogy mottója legyen valaminek, összefirkált és kávéfoltos, kiszívta a nap, egy örökké munkanélküli mottó bizonyos H. H. Johnson tollából, 1886-ból. „Miután szorgalmasan dolgoztam a vázlatomon, lőttem három zománcozott mézmadarat, amik ott köröztek a közelemben levő ajakos növény takácsmácsonyára emlékeztető virágán.”

Mándy halála után úgy gördültek elő a nekrológok, mint a sínautó, sok fényes homlok, izzadt kézihajtány. Mindenkinek a sűrű öltöny jutott eszébe. Az ilyesmi. Nekem is. Most az, hogy két éve, könyvhét előtt beszélgetünk a Írók Boltjában, neki Japán. Hogy vagy, kérdezem. Mosolyog és ingatja a fejét. Nem jól, mondja, valahogy nagyon bizonytalanul vagyok. „Naggyon.” Tudod, néha előfordul, hogy elesek. Rendszerben, megírom. De aztán megint elesek. Nem baj, azt is megírom. Csakhogy egyre többször esem el. Botrány. Hát ennyit már nem lehet megírni!

Bárhol voltunk együtt kisebb-nagyobb közös térben, az a tér valahogy patinát kapott, súlyt, hitelt. Szigliten például megváltozott az alkotóház, ha ott volt Mándy. Mondjuk kicsit megemelkedett, gyökerestül és talajostul meg. Két lábbal lebegni a földön – Mándy valami ilyesmi. A mosolya pedig mint a torta-kés. Mándynál keményebben és egyenesebben senki nem mosolyogta végig ezt a századot. Mándy nem a méterrúd volt, hanem a platina, amiből etalonok készíthetők.

De hát, ezek is csak olyan pakfon mondatok, Iván.

*

Egy régi könyvhét: „Ugyan, kisfiam, ezeket az értelmetlen dolgokat úgyis csak az anyák olvassák el.”

*

Elhatároztam, egy évig nem írom le, hogy nem. És nem, hogy „utolsó”. Nem mintha számítana. Sem tabu, sem babona. Április (ez év) tizenhatodikán 21.40-kor sötét volt, csillagtalan este és hideg, mint egy ravatalozóban. Aznap este vitték ki onnan a tetlet, még lengedezett a szaga, jégveremszag. És jött a tavasz, öregecske, zöld menyasszony schlauggal, söpörűvel. Álltam egy teraszon és néztem a paraszat. Kicsi, hétköznapi parázs volt, hiába próbálnám felnagyítani, tulajdonképp az ujjaimat néztem, ahogyan megvilágította. Álltam az ismerős, reves korlátnál, a sötétben hallgattak, néha megcsóválták fejüket a medwék. Figyeltem a tüdőmet, a figyelésemet, hogy

tényleg figyelek vagy csak eljátszom. Mondjuk, a némi megilletődést. Délután bőven esett, a hamutartóban puffadt, fekete csimaszok úsztak, a tüdöm, akartam gondolni, de nem gondoltam semmire. Úgy emlékszem, nagyon nyugodt voltam. A parázs voltam, a két ujjam voltam, azután a filter szűrős melege, mert *takarékosan végigszívtam*.

*

Fogvájó. Száلتartalom: 300 szál. Készíti: Magyar Államános Gyufaipari Kft. Közlelről látom egy ideje, tessék sokszor elmondani, hogy „száلتartalom”. Mikor, némi késéssel, végigolvasom a nemzetgyalázási interpellációt s a kontrákat, gombnyomási konfliktusokat, az egész gyomorszorító és neveléses paródiát, azért eltördelek egy doboz fogvájót. Majdnem írok is valamit, de szerencsére nem. Petrinek és Esterháznak nem kell se védelem se reklám, az interpelláló úr meg – nem folytatom, bármit írnek, reklám. Bár, lassan ez is mindegy, demokrácia van, marad a száلتartalom. Itt egy fűszál, ott egy faszál.

*

Meleg, piros disznógégék egy darab nyelvvel a „Jó étvágyat” hentesbolt kirakatában. Nyelvében él a nemzet, ahogy rossz gégéből telik.

*

Valahogy mindig megtalálom az érett, sárgás cédulát a Bartók-anekdótával. Tolnai Ottó idézi Keszi Imrét a Világpor elején (*Fórum 1980, Uramisten tizenhat éve, és tizenhat éve a legszebb magyar verseskötet*), aki egy ismert modern zeneszerző művéről kérdezte a mestert valamikor a harmincas években.

Romantika, mondta Bartók szárazon, szigorúan.

„És azt nem lehet?”

„Nem. És az ellenkezőjét sem. Nem lehet. Ma már nem.”

„Hát hogyan lehet ma komponálni, tanár úr?”

„Sehogy. De azért az ember dolgozik.”

Bizony. „Azért.” Nem mégis-morál, hanem csak. És ez, ami kitűzhető. Ez a cédula, ez a mottó. A *sehogy* mint munka és szigorú kompozíció.

*

Április vége, de egy rövid, délutáni álomban már nyár van. Úgy alszom mint az anyatej vagy a mézmedvék, szorgos, néma akvárium a város. Zegzugos, világosdrapp lépcsőház, a mélyén, de tényleg a mélyén egy privát kölcsönkönyvtár. „F. Z. kőfaragó és kukás”. Mindenki fehér lepedőben jár, ez tűnik fel. S nem lift van, hanem gyaloglift, egy súlyos bőrszák lent, egy sámedli fent, vagy fordítva. Nagy sujjogással fejkendős öregasszony jön, mit jön? repül le az ötödikről. A ház sarokház, a sarkon büfé, mint a hajdani Alkotás büfé a

Délinél, avagy a debreceni színészklub. Várnám, hogy történjen valami, de csak a bőrszák. Bokszedéseken látni ilyen.

*

Kiroborolált, vagdalt arcú fiatal emberek joggingban, mozgásuk mint a gumihordó, puha és sötét. Megannyi keresztgyerek, lógó hasú, disznószemű alpacsinó. Úgy érte vagdalt, hogy fásírozott. Hovatovább hamburger. Bigmac nyak, kicsi kopasz fej, debiltelefon. Ahogy beszállnak egy limuzinba. Ahogy be tudnak szállni, nyolcan, tízen, kívül limuzin, belül Ikarus.

*

„Mindenképpen doktor, ügynök egy kémregényben – Szikra kiadó –, ilyen névvel mi más: Okkerpolsky”. Ezt találom fölírva, nagyon régről. Egy autót hívtam így, egy sárgás Polski FIAT-ot, amíg élt, aztán agyvérzést kapott Újvidéken. Ez még a nyolcvanas évek, még a háború előtt, Vojvodina Snack, meg is írom, ahogy várok Tolnai Ottóra valami bisztróban. „Okkerpolsky, reggelre ellopják az ajtaját, leakasztják róla, s toporog, mint egy megvakult, durcás babakirakat”. Mostanra ez marad, a név, a kirakat-motívum, s a langyos, békés újvidéki eső.

„Lázasan csókolni újra a Novi Sad.”

*

Háborús emlékiratok, privát történelem, a történetek elfelejtődnek, olyan cserepek és mondatok maradnak meg, hogy „búzavirágkék fegyőri egyenruha”, meg hogy „kis barna szörnyeteg” – egy úriasszony kalapjáról. Bárisnya félhosszú, ezüst kisestélyiben, ápolónő, három kereszt a tenyerébe tetoválva, a szovjet állam így jelölte meg a szifiliszeseit.

Sebészünk megint eltört egy lábat.

A teremben egy boncoló és egy íróasztal.

Patkányirtó-reklámokat osztogattak, jó lesz vécé-papírnak.

Egy bakancsban maradt lábközépcsont, fagyás folytán.

Mire emlékszik a Don-kanyarból?

„Én, uram, az egészről csak a hidegre és Miskolcra emlékszek.”

*

Beteg és erős nagyapa, ágyban fekszik légnyomás után, de késsel dobálja a családot, a felesége rutinosan kerülgeti a késeket, úgyhogy az öreg mindig a kemenécet találja el, csupa szita már, dobálja, mintha cirkusban, Sára, mondja az asszonynak, a végén-hiába ugrálsz el, Sára. Úgy szólítja meg, mint egy tehenet.

*

Vakok egy katonakórház fürdőjében, dideregve. „Hát maguk?” Le kellett venni a ruhát a fertőtlenítéshez, ott állt aztán a ruha kupacban, ki-ki válogasson. De két vak hogyan válogat? Ott maradtak ketten, meztelenül a hideggel. „Nem maradt ruha, de nekünk mindegy is már, hadnagy úr.” Pincekórház a Vár alatt, több szint, a legalsón: fejlődésesek, némák, vakok, eszméletlenek. Végül kigyullad. Inferno.

*

„Ez a piciny falu tizenhét ávéhást adott a hazának.” Ezt ordítja, bele a kamerába, és veri söröskriglivel az asztalt. Nagy, rekedt rúzevő asszony, idősödven is buja a húsa, s törött a haja az örök hidrogéntől. Volt minden, egy csordultig telt, kalandos élet, járasi Matahari. Egy hímtagbaszakadt teremtés.

*

Performance, jelmezes ünneplés egy hajdani tavaszon. 1984. április negyedikére egy általános iskolai osztály fel szeretne öltözni „40 éve szabadult fel Pécs”-nek. Spontán. Ki székesegyház, ki Konzum-áruház. Hamar híre megy. Komoly viták a tanárban, hogy a Pártbizottság épületét melyik tanuló alakítsa. Ki méltó? De hogy már nem ilyen időket élünk. Bárki lehet a pártbizottság, ne indukáljunk fölösleges frusztrációt mentalice! Na jó, de papgyerek azért mégse. Így nem megy, gyerekek, próbáljuk elvi síkon! Elszánt, okos arcú értelmiségiek vitáznak, érvek csatája pró és kontra. Kávék, cigaretták, kiborulások, végül kompromisszum. A Mókus órs.

*

Talált szöveg, egy elég régi május, nővérnaplók, suttogások. „Huszonnégy hákor jött fel az osztályra. Az alagsorban volt. Most meg azt hitte, hogy reggel van. Hajnalban különleges kívánságai voltak. A szobájában tartózkodott. Díszeket készített. Nincs vele gond. Virágokat szedett, kiütéseire panaszkodott, de itt szeretne maradni örökké. Tortával kedveskedett mindenkinek. Panaszkodott, hogy eltűnik az almája, amit az édesanyja hozott. Huszonkét óra után társalgóba kijött. Cigizett. Cé-vitamint kért, mert gyengének érzi magát. Folyton tablettát követelt remegésre és szorulásra. Néha még elfekszik a folyosón, mert lehúzzák neki a szívet. Kést elvettük tőle. Szája görcsölt, két kapszula pipolpant kapott és megnyugodott. Hisz a Feltámadásban, azt mondja. Kéri, kísér-

jük a szülészetre, mert szülni akar. Reggel a tejet anyatejnek becézte. Kétszer volt fenn. Fél négykor fürdött. A szobájában a lefolyót meg akarta szerelni. Nagyon csattog a papucs. Cszozgni imádott. Majd ő megtalálja. Mindenét kimosta. Hol van meleg, ahol megszáráthatja?”

*

Egészen valószínűtlen májusi hajnal az Astoriánál (Budapest), kékfinom köd, hajnali bamba, orgonaillat. Állok a pirospan, mikor odajön a koronás koldus a műanyagpoharával: „még kér a nép, most adj neki, haverom!” Szakállas, vigyorgó Neptun, leereszkedik hozzám, hagyja, hogy letekerjem az ablakot és adjak egy ötvenest. Sóhajt. Hát, ha ennyi, hát ennyi. Elég ledurrant vagyunk országnak, haverom.

*

Idősebb asszony, még sose látta a tengert, valahogy nem volt rá mód meg tehetség, hát gondolta, elmegy busszal Velencébe. Utazással együtt összesen két nap az egész, persze főleg csak vásárlás, de akkor is, ha egyszer sose látta a tengert. Hát most látta. Ahogy megérkeztek s volt pár perc a soppingolás előtt, odament hozzá. Nem gondolta volna, de egész meghatódott. Épp bele-dugta a lábát, mikor jött egy nagy hullám, és ahogy félreugrott előre, úgy megrántotta a derekát, hogy menni sem tudott utána, s a buszban ült két napig. Úgy kérte meg valakijét, vásároljon helyette. S rossebb az egész tengerbe meg Velencébe. Látod, nem való te-neked a tenger, mondta az ura. Minekünk.

*

Nagy szél fúj kint, azt álmodom, hogy át akarom korcsolyázni a Balatont. Zöld és fehér a jég, sokáig nádasban megyek, zsombékok, szigetek között kanyargok, azt hiszem, már megtettem a feleutat, mikor, mintha csatornából, folyótorokból, kiérek a nyílt vízre. Ami nyílt jég, vagy ki tudja. S meglátom a túlpartot, Badacsonyt. Most valahogy koporsóbb a koporsónál, nagyon magas, de karnyújtásnyira. A parton a hóban strandolók. Vagy homokban? Napernyők, pléd, napsütés, hótaposó csizmák. Napolaj. Mindenkin félig sínadrág, félig fürdőruha. És a lábakon rendre korcsolyák. A vízen vitorlások, vastagabb, vékonyabb jég, lékek nyomai. Megejtő és zsúfolt a Balaton. Csak állok a nyiladékbán és nézem, nem merek nekiindulni. Most akkor tél vagy nyár?

